

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**MÜLTEKA'L-EBHUR'UN OSMANLI HUKUKUNDAKİ
YERİ VE ÖNEMİ**

Yüksek Lisans Tezi

YAKUP ÇETİNKAYA

Tez Danışmanı

DOÇ. DR. MANSUR KOÇİNKAĞ

ÇANAKKALE-2022

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

***MÜLTEKA'L-EBHUR'*UN OSMANLI HUKUKUNDAKİ**

YERİ VE ÖNEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAKUP ÇETİNKAYA

Tez Danışmanı

DOÇ. DR. MANSUR KOÇİNKAĞ

ÇANAKKALE – 2022

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

“” tarafından “” yönetiminde hazırlanan ve .././20.. tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Prof. Dr. İsim SOYİSMİ

.....

(Danışman)

Doç. Dr. İsim SOYİSMİ

.....

Dr. Öğr. Üyesi İsim SOYİSMİ

.....

Tez No :

Tez Savunma Tarihi : .././20..

.....

İSİM SOYİSMİ

Enstitü Müdürü

.././20..

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Yakup ÇETİNKAYA

22/06/2022

TEŞEKKÜR

Çalışmanın hazırlanıp gelişmesinde bana her daim zaman ayıran ve çalışmam boyunca benden yardımlarını esirgemeyen saygı değer danışman hocam Doç. Dr. Mansur KOÇİNKAG' a, tez çalışmamı okuyup önemli katkılarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Halit UYANIK ve Doç. Dr. Kenan SEVİÇ'e, tez çalışmam sürecinde bana destek olan Dr. Öğ. Üyesi Cumali KÖSEN'e, çalışma süresince tüm zorlukları benimle göğüsleyen sevgili eşim Ebru ÇETİNKAYA'ya, üzerimde büyük emeği olan ve her şartta bana destek veren kıymetli aileme sonsuz şükranlarımı sunarım.

Yakup ÇETİNKAYA
Çanakkale, Haziran 2022

ÖZET

***MÛLTEKA'L-EBHUR*'UN OSMANLI HUKUKUNDAKİ YERİ VE ÖNEMİ**

Yakup ÇETİNKAYA

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Mansur KOÇİNKAĞ

22/06/2022, Sayfa: 94

Osmanlı hukuku, devletin teşekkülünden itibaren sistematik anlamda bazı gelişmeler sergilemektedir. Bu gelişme sürecinde bazı fıkıh kitapları Osmanlı bürokrasisini ve adalet mekanizmasını derinden etkilemiştir. Hanefî hukuk doktrinin kabul gördüğü Osmanlı'da, Fatih'ten itibaren Molla Hüsrev'in *Dürrü'l-hükkâm* eseri bağlamında gelişen yargı sistemi, XVI. asırdan Mecelle'nin kabulüne kadar *Mülteka'l-ebhur* merkezli gelişmeye devam etmiştir. Bu çalışmada, *Mülteka'l-ebhur*'un içeriği, üzerine yapılmış çalışmalar ve Osmanlı Hukukuna etkisi kronolojik bir düzende ele alınıp incelenecektir. Böylece *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı hukuku içerisindeki yeri ve önemi ortaya çıkmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hanefî Mezhebi, Osmanlı Hukuku, *Mülteka'l-ebhur*

ABSTRACT

THE PLACE AND IMPORTANCE OF MULTAQĀ AL-ABĤUR IN OTTOMAN LAW

Yakup ÇETİNKAYA

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Master of Science Thesis in Basic Islamic

Co-supervisor: Doç. Dr. Mansur KOÇİNKAGİ

22/06/2022, Page: 94

Ottoman law has been showing some systematic developments since the establishment of the state. In this development process, some fiqh books deeply affected the Ottoman bureaucracy and the justice mechanism. In the Ottoman Empire, where the Ḥanafī legal doctrine was accepted, the judicial system that developed in the context of Mullā Khusraw's *Durar al-ḥukkām* from the time of II. Mehmed, the XVIth century until the adoption of Majalla, it continued to develop centered on *Multaqā al-abḥur*. In this study, the content of *Multaqā al-abḥur*, the studies on *Multaqā al-abḥur*, the effect of *Multaqā al-abḥur* on Ottoman Law will be examined and discussed in a chronological order. Therefore, the place of *Multaqā al-abḥur* in Ottoman law will be better understood.

Keywords: Fiqh, Ḥanafī School, Ottoman Law, Multaqā al-abḥur

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER ve KISALTMALAR.....	viii
TABLolar DİZİNİ.....	ix

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

İKİNCİ BÖLÜM

İBRÂHİM EL-HALEBÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Yaşadığı Dönem	10
2.2. Eserleri	12
2.2.1. Fıkıh Eserleri.....	12
2.2.2. Reddiye Türü Eserleri.....	13
2.2.3. Siyer Türü Eserleri.....	16

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÛLTEKA'L-EBHUR'UN TELİFİ, KAYNAKLARI VE MUHTEVASI

3.1. <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'un Telif Tarihi.....	17
3.2. <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'un Kaynakları.....	19
3.3. <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'un Muhtevası.....	22
3.4. <i>Mülteka'l-ebhur</i> Üzerine Yapılan Çalışmalar	32
3.5. Osmanlı Ulemasının <i>Mülteka'l-ebhur</i> Hakkındaki Mülahazalarına Birkaç Örnek	39
3.6. Batılı Araştırmacılara Göre <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'un Önemi.....	42

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÜLTEKA'L-EBHUR'UN OSMANLI HUKUK TARİHİNDEKİ YERİ

4.1. Osmanlı Hukukunun Genel Tarihi Seyri	56
4.1.1. Kuruluşundan <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'un Telifine Kadar Osmanlı Hukukunun Genel Hatları	57
4.1.2. <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'dan Mecelle'ye Kadar Geçen Dönemde Osmanlı Hukukunun Genel Hatları	60
4.1.3. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Telifinden Sonra Osmanlı Hukuku'nun Genel Hatları	63
4.2. <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'un Osmanlı Toplumdaki Yeri.....	65
4.2.1. Tereke Kayıtlarına Göre <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'un Eğitime ve Hukuka Etkisi...	67
4.2.2. Fetâvâ Mecmualarında <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'a Yapılan Atıflar.....	70
4.2.3. Osmanlı Resmî Kayıtlarında <i>Mülteka'l-ebhur</i>	73
4.3. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Telifinde <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'un Rolü.....	77
4.3.1. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yazılma Süreci.....	77
4.3.2. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Genel Özellikleri.....	78
4.3.3. <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'dan Alınan Mecelle Maddeleri.....	79
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA	87
EK	94
ÖZGEÇMİŞ	95

SİMGELER VE KISALTMALAR

b.	İbn
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
GAL	Geschichte der arabischen Litteratur
Hız.	Hazreti
İÜ	İstanbul Üniversitesi
Ktp.	Kütüphane
nr.	Numara
ö.	Ölüm
s.	Sayfa
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TSMK.	Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi
TY	Türkçe Yazmalar
vr.	Varak

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo No	Tablo Adı	Sayfa No
Tablo 1	Halebî'nin <i>Mülteka'l-ebhur'</i> da kullandığı Bazı Lafızlar ve Anlamları	23
Tablo 2	Mukayeseli Hanefî Fürû' Fıkıh Kitapları Konu Sıralaması	25
Tablo 3	<i>Mülteka'l-ebhur'</i> un Sistematiği	28
Tablo 4	<i>Mülteka'l-ebhur'</i> dan Alınan Örnek Mecelle Maddeleri	80

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Hz. Peygamber döneminde toplumu ilgilendiren hususlarda Kur'ân-ı Kerim ve sünnetten hareketle problemler çözüme kavuşturulurdu. Onun vefat etmesiyle beraber bunlara ek olarak sahâbî uygulaması ve daha sonraki dönemlerde icmâ diye isimlendirilen şûrâ kararları gündeme gelmiştir. Abbâsî devletinin ilk dönemlerine kadar İslam hukuku, dağınık şekilde verilen fetvalardan ibaretti. Ancak hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren kurucu imamların çabaları sonucu kendi içinde tutarlı ve sistematik bir hal almaya başladı. Kurucu imamların ortaya koyduğu bu birikim sonrasında halen âlimler taklide mesafeli bir tutum içinde fıkıh faaliyetine devam ediyorlardı. Fakat hicrî dördüncü asrın başlarından itibaren âlimler, kendilerini bir mezhebe intisap ederek fıkıh faaliyetinde bulunmaya başladılar. Zira hukuk istikrarı için mezhep merkezli fıkıh anlayışı büyük önem arz etmekteydi. Zamanla devletler de resmî veya gayrî resmi şekilde belli bir mezhebi veya mezhepleri merkeze alarak toplumun hukuk ihtiyacını karşılamaya çalıştılar.

Fıkıh ilminin sistematikleşmeye başlamasıyla beraber yapılan telif çalışmaları, birçok fıkıh ekolünün teşekkül etmesine zemin hazırlamıştır. Bu sebeple ilerleyen süreçlerde özellikle hilafet misyonunun Osmanlı Devleti'ne geçmesiyle beraber daha sistematik ve tutarlı bir hukuk sistemi arayışına gidilmiştir. Osmanlı Devleti de hukuk istikrarı için resmî şekilde Hanefî mezhebini tercih etmiştir. Osmanlı'nın bu tercihi zamanla Osmanlı topraklarında Hanefîliğin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu sebeple Osmanlı coğrafyasında Hanefî fıkıh literatürünün oldukça gelişmiş olduğunu gözlemlemekteyiz. Bu literatürün en önemli eserlerinden birini İbrâhim el-Halebî (ö. 956/1549) telif etmiş ve onun *Mülteka'l-ebhur* adlı eseri gerek kâdılarının gerekse de devlet erkânının nezdinde başucu eseri olarak kabul edilmiştir.

Çalışmamızın temel konusu *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı hukukundaki yeri ve önemini incelemektir. *Mülteka'l-ebhur*, XVI. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı coğrafyasında telif edilen fıkıh çalışmalarını ciddi anlamda etkilemiş bir eserdir. Öyle ki *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin kaynakları arasında kendisinden çokça yararlanılan eserlerin başında

Mülteka'l-ebhur ve şerhi *Mecma'u'l-ehur* bulunmaktadır.¹ Nitekim Mecelle'de bulunan iki yüz yetmiş maddenin olduğu gibi ve yaklaşık seksen maddenin de kısmen bu her iki çalışmadan alındığı belirtilir (Has, 2020: 549). Osmanlı şerî hukukunu büyük oranda düzenleyen ve hukukî mesned olarak görülen bu eserin varlığı her kesim tarafından bilinirken Osmanlı'nın resmî vesikalarında kendisine yeterince atıfta bulunulmamıştır. Bunun sebebinin İbrâhim el-Halebî'nin bürokrasiye ve dönemin hâkim düşüncesine muhalefetine bağlamak bir nebze doğru olsa da klasik fıkıh geleneğinde istifade edilen eserlerin isimlerine sarâheten pek temas edilmez. Dolayısıyla doğrudan *Multakâ* eserine yapılan referansların azlığını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Tezimizde bu konuyu kısmen işlemekle beraber Osmanlı hukuk tarihini yeniden ve farklı bir kronolojik bakış açısıyla ele almaya çalışacağız.

Mülteka'l-ebhur, yaklaşık dört asır boyunca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve halen okutulmaya devam eden bir fıkıh eseridir. Bu kitap, Hanefî mezhebi tarihinde “Mutûn-i erbe'a” adı verilen; *el-Muhtâr*, *Mecma'u'l-bahreyn*, *Kenzü'd-dekâ'ik* ve *Vikayetü'r-rivâye* adlı metinlere dayanmakla beraber dönemin ihtiyaçlarına göre derlenmiş temel bir fıkıh eseridir. Çağdaşı olan fakîhler üzerine birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen İbrâhim el-Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur* isimli şerî hukuk çalışmasının Osmanlı adli yapısına olan etkisine dair müstakil akademik çalışmalar maalesef yok denecek kadar azdır.

Şükrü Selim Has'ın (ö. 2018) *A Study of Ibrahim Al-Halabi with Special Reference to the Multaqâ* isimli doktora çalışmasının, bu alanda yapılmış önemli bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Has, bu çalışmasında İbrâhim el-Halebî'nin hayatından, ilmî çalışmalarından, *Mülteka'l-ebhur*'un içeriğinden, *Mülteka'l-ebhur* hakkında araştırmacıların görüşlerinden bahseder. Ayrıca Has, bu çalışmasında *Mülteka'l-ebhur*'un Mecelle-i Ahkam-ı Adliye üzerindeki etkisi hakkında tespitlerde bulunur.

Salim Erdem ise *İslam Hukuk Tarihinde Halebî ve Mülteka'daki Metodu* isimli yüksek lisans tezinin girişinde fıkıh terimlerinden, İslam hukuk tarihinin temel dönemlerinden, İbrâhim el-Halebî'nin hayatından ve yaşadığı dönemden kısaca bahseder.

¹ Burada şunu belirtmek gerekir ki Şükrü Selim Has'ın *DİA* maddesinde *Mülteka'l-ebhur*'dan metn-i metîn olarak bahsettiği görülmektedir (Has, 2020: 549). Fakat bu bilgi doğru değildir. Ahmet Cevdet Paşa'nın “metn-i metîn” olarak belirttiği çalışma Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'dir. Detaylı bilgi için bkz. (Yıldırım, 2015: 126)

Erdem, tez çalışmasının ikinci bölümünde *Mülteka'l-ebhur*'un üslubu ve yöntemini ele alıp *Mülteka'l-ebhur*'da görülen mezhepsel görüşleri ve rumuzları açıklayarak bazı örnekler verir. Erdem'in, tez çalışmasında genel anlamda *Mülteka'l-ebhur*'un muhtevasından bahsettiğini söylemek mümkündür.

Süleyman Sürat, *Molla Hüsrev'in Gureru'l-Ahkâm'ı ile İbrahim el-Halebî'nin Mülteka'l-Ebhur'unun Muâmelât Hukuku Bağlamında Karşılaştırılması (Buyu, İcâre, Şirket, Vekâlet, Havâle, Kefâlet, Rehin Konuları Örneği)* isimli yüksek lisans tezinde adından da anlaşılacağı üzere *Mülteka'l-ebhur* ve *Gureru'l-Ahkâm* arasında belli bölümlerini mukayese edip incelemiştir. O, bu tez çalışmasının birinci bölümünde Molla Hüsrev ve İbrâhim el-Halebî'nin hayatını ele aldıktan sonra *Mülteka'l-ebhur* ve *Gureru'l-Ahkâm*'ın Osmanlı hukukundaki önemine kısaca temas eder. Tezin ikinci bölümünde ise her iki kitap arasında belli konular bağlamında mukayeseler yapılır.

Yine bir diğer yüksek lisans tezi olan *Mültekâ'nın İbadet Bölümünde Ebu Yusuf'a Nispet Edilen Görüşler (Tahâret ve Namaz Örneği)* isimli çalışma Sefa Afacan tarafından yapılmıştır. O, bu çalışmasında İbrâhim el-Halebî'nin ve Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) hayatını ele aldıktan sonra *Mülteka'l-ebhur*'un ibâdât bölümünün Kitâbü't-taharet ve Kitâbü's-salât kısımlarında Ebû Yûsuf'a nisbet edilen görüşleri inceler.

Mülteka'l-ebhur'un şerhi olan Şeyhîzâde'nin *Mecma'u'l-enhür* isimli eseri üzerine aynı paralellikte iki adet tez çalışması yapılmıştır. Muharrem Bayram tarafından *Şeyhîzâde Abdurrahman Efendi'nin Mecma'u'l-enhür adlı eserinde İmam Şâfi'ye nispet edilen görüşler- tahâret ve salât bölümleri-* ismiyle yapılan tez çalışmasının birinci bölümünde Şeyhîzâde'nin hayatı ve eserleri anlatılmış, akabinde *Mülteka'l-ebhur*'un şerhi olan *Mecma'u'l-enhür*'un kaynakları zikredilip Sefa Afacan'ın tez konusuna benzer şekilde Kitâbü't-tahâre, Kitâbü's-salât kısımlarında İmam Şâfi'ye (ö. 204/820) nispet edilen görüşler ele alınmıştır.

Şeyhîzâde'nin Mecma'u'l-enhür adlı eserinde İmam Şâfi'ye isnad edilen görüşlerin tespiti: Hadd ve Kısas Bölümü ismiyle yapılan diğer bir yüksek lisans çalışması Mehmet Usta tarafından yapıлып birinci bölümde önceki tezde olduğu gibi Şeyhîzâde'nin hayatı ve

eserleri anlatılmış, akabinde müstakil bölümler halinde hadd ve kısas bölümlerinde *Mecma'u'l-Enhür*'da İmam Şâfi'ye nispet edilen görüşler ele alınıp incelenmiştir.

Biz de tez çalışmamızda *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı hukukundaki ve Osmanlı toplumundaki yerini irdelemeye çalışacağız. Çalışmanın giriş bölümünde tezin konusu, amacı ve yöntemine temas edilecek, ikinci bölümde İbrâhim el-Halebî'nin hayatına, yaşadığı döneme ve eserlerine kısaca değinilerek *Mülteka'l-ebhur*'un yazıldığı dönem hakkında bilgi verilecektir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde *Mülteka'l-ebhur*'un telif tarihine, muhtevasına, üzerine yapılan şerh, haşiyeye ve tercüme çalışmalarına, batılı düşünürlerin *Mülteka'l-ebhur* hakkındaki düşüncelerine, tez çalışmamızın son bölümünde ise *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı toplumundaki önemine ve Osmanlı hukukundaki yerine ve Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin telifindeki rolüne temas edilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

İBRÂHİM EL-HALEBÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Taşköprülüzâde'nin (ö. 968/1561) "Arap İmam" olarak tanıttığı Halebî'nin tam adı İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim el-Halebî el-Kostantîni'dir. Bugünkü Suriye sınırlarında bulunan Halep'te dünyaya geldiği için "Halebî" nisbesiyle anılmıştır. Kaynaklarda Halebî'nin doğum tarihi hakkında net bir bilgi olmamasına rağmen Halebî'nin eserlerine yazılmış bir hâşiyede (Cemali, 1908: 4) ve Taşköprülüzâde'nin verdiği bilgilere göre Halebî, 956/1549 yılında vefat ettiğinde yaşı doksanı geçmişti (Taşköprülüzâde, 2019: 776). Bu bilgiden hareketle onun doğum tarihinin yaklaşık olarak 860/1456 olduğu söylenebilir (Has, 1997: 231).

Halebî, Şeyhülislam Sadullâh Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) yakın dostu ve arkadaşıdır. Hatta bazı kaynaklarda Sa'dî Çelebi'nin, bazı zor meselelerde kendisine danıştığı aktarılır (Halebî, 1972: 93-95). Şeyhülislam Sa'dî Çelebi, İstanbul'da Fatih Camii karşısındaki odasını Dâru'l-Kurrâ olarak vakfeder (Özel, 2009: 150). Aralarındaki yakın ilişkiden dolayı Dâru'l-Kurrâ'ya Halebî'yi müderris olarak tayin eder. Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) tarafından yazılmış olan Dâru'l-Kurrâ'nın vakfiyesine göre İbrâhim el-Halebî, dinin delili anlamına gelen "Burhaneddin" lakabıyla anılır (Özel, 2009: 151). İlk defa bu vakfiyede karşılaştığımız "Burhaneddin" lakabı Sa'dî Çelebi'nin Halebî ile yakınlığını gösteren önemli bir işaret olarak değerlendirilebilir. Hatta Sa'dî Çelebi'nin, Halebî'nin, *Ni'metü'z-zerî'a fi nusreti's-şerî'a* isimli eserinin girişinde Halebî'yi uzunca övdüğü ve onun Allah'ın hukukunu koruduğuna dair giriş niteliğinde bir yazı yazması bunun bir başka işareti olarak gösterilebilir (Halebî, 1998: 29).

Şükrü Selim Has, İbrâhim el-Halebî'nin hayatını anlattığı *DİA*'daki maddesinde böyle bir lakabının olmadığını iddia eder (Has, 1997: 231). Fakat "Burhaneddin", hem Şeyhülislam Sa'dî Çelebi'nin yazdırdığı Dâru'l-Kurrâ'nın vakfiyesinde hem de Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *Îzâhu'l-meknûn* isimli eserinde yer almaktadır (Bağdatlı, 2010: 461). Dolayısıyla Has'ın belirttiği gibi bir durum söz konusu değildir. Bağdatlı İsmail Paşa'dan sonra Carl Brockelmann (ö. 1956) da *GAL*'da İbrâhim el-Halebî'nin isminin başına "Burhâneddin" lakabını ekler (Brockelmann, 1943: 642).

İbrâhim el-Halebî, doğduğu şehir olan Halep'te eğitimine başlar. İddia edildiğine göre Halebî, burada kişiliği hakkında pek bilgiye ulaşamadığımız hadis alimi Burhan er-Ruhavî'den (ö. 894/1488) hadis dersleri alır (Has, 1981: 2). Ayrıca Halebî'nin, *Lisânü'l-hükkâm*'ın müellifi Hanefî fakîhi Lisânüddin İbnü's-Şihne'den dersler aldığı da belirtilir (Has, 1981: 3; Hafızurrahman, 2018: 296). Halebî'nin Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî alimlerden çeşitli alanlarda dersler aldığını biliyoruz fakat onun Hanefî mezhebinde ihtisas sahibi olmasında etkili olan ismin İbnü's-Şihne olduğunu düşünüyoruz. Çünkü tespit edebildiğimiz kadarıyla Halebî'nin Hanefî geleneğine dair aldığı geniş çaplı eğitim, muhtemelen İbnü's-Şihne ile tanışmasından sonra başlar.

Taşköprülüzâde'nin belirttiğine göre Halebî sürekli olarak fikhî meseleleri inceleyerek bu konularda çalışmalar yapardı (Taşköprülüzâde, 2019: 776). Bu da onun zamanının büyük çoğunluğunu ilmî çalışmalara ayırdığını gösterir. Halebî'nin yaşadığı dönemde homojen bir yapı söz konusu değildi, aksine her bölgede farklı mezheplere mensup ulemâyı görmek mümkündü. Halebî'nin gerek doğup büyüdüğü bölgede gerekse de eğitim aldığı yerlerde yoğun Şâfiî unsurları ön planda olmasına rağmen o, ününü daha çok Hanefî mezhebi üzerine yapmış olduğu çalışmalara borçludur.

Halebî, Halep'te iyi bir tahsil görmesinin ardından orada bir müddet imamlık vazifesi yapar. Daha sonra Şam'a geçip devrin önemli âlimlerinden ilim tahsil etmeye başlar (Sami, 1889: 567). Burada Hanbelî fakîh Burhâneddin İbn Müflih'in (ö. 884/1479) hadis derslerine devam eder (Has, 1981: 3). Halebî, Şam'da bir müddet kaldıktan sonra yaklaşık on sekizli yaşlarında Memlukler hakimiyetinde bulunan Kahire şehrine gider ve orada bir müddet kalıp hadis, tefsir, kırâat, usûl ve fıkıh dersleri alır (Taşköprülüzâde, 2019: 776; Temîmî, 1970: 67). Halebî, bu talebeliği sırasında Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) ile tanışıp onun hadis ve fıkıh derslerine katılır (Has, 1997: 231). Süyûtî'nin Kahire'de İbn Tolun Camii'nin avlusunda ve Şeyhûniyye Medresesi'nde hadis dersleri verdiği düşünüldüğünde Halebî'nin Kahire'de bu ilim merkezlerinin birinde vakit geçirdiği ve hadis tahsil ettiği söylenebilir (Özkan, 2010: 189).

Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl* isimli eserinde İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) İbrâhim el-Halebî'nin hocası olduğunu kaydeder (Çelebi, 2010:

46). Fakat Halebî'nin kırklı yaşlarda İstanbul'a yerleştiği göz önünde bulundurulduğunda bunun pek mümkün olmadığı söylenebilir. Ayrıca İbn Hacer 909/1503 yılında doğduğunda Halebî yaklaşık olarak 40 yaşlarındaydı, dolayısıyla bu iki alim arasında hoca-talebe ilişkisi olduğunu söylemek pek uygun değildir. İbn Hacer ile Halebî arasında hoca-talebe ilişkisi olmasa da bu iki alimin aynı havzada yetiştiğini söylemek mümkündür. Onların aynı ilmî birikimden faydalanmış olması bazı noktalarda ortak düşüncelere sahip olmalarını sağlamış olabilir. Sözelimi Halebî ile İbn Hacer² şeriaten uzak tasavvuf anlayışına mesafeli yaklaşmış ve bu konuda bazı görüşleri sürmüşlerdir (Kallek, 1999: 532).

Halebî, 906 (1500) yılı civarında yani I. Selim'in (ö. 926/1520) Mısır'ı fethetmesinden yaklaşık 18 yıl önce İstanbul'a gelerek oraya yerleşti. Çeşitli camilerde imamlık yaptıktan sonra gerek ilmî birikimi gerekse de kırâat açısından kendisini göstermesinin ardından Fâtih Cami'ne imam oldu (Taşköprülüzâde, 2019: 776).

Devrin ilim merkezi diyebileceğimiz İstanbul'a gelip kısa sürede Fatih Cami'sine imam olan Halebî, fıkıh alanındaki bu yetkinliğini gerek halk içindeki davranışlarında gerekse de devlet erkânıyla olan ilişkilerinde birçok defa göstermiştir. Taşköprülüzâde onun bu davranışları hakkında şunları söylemiştir:

Allah'a karşı gelmekten sakınan, temiz, dünya malına değer vermeyen, ibadetine düşkün ve düzgün biriydi. Öğrenci okutur ve pek çok kişinin kendisinden faydalanmasını sağlardı. Evinden çıkmaz, devamlı ilimle uğraşır. İnsanlar onu ya evinde ya da mescitte görürdü. Yolda yürürken insanları görmemek için gözlerini kapatırdı. Bir başkası hakkında kötü bir söz söylediğini hiç kimse işitmemiştir. Dünyaya ait bir şeyden lezzet almaz sadece ilim, ibadet, telif ve yazmaktan zevk alırdı (Taşköprülüzâde, 2019: 776).

İbrâhim el-Halebî, fıkıh alanında belirleyici bir konumda olmasına rağmen kendisi hakkındaki bilgiler yüzeysellikten öteye geçememiştir. Bunun birçok nedeni olabileceği gibi kanaatimizce bunun en önemli sebebi devrin tasavvuf anlayışıyla ilgili yaşadığı büyük çatışmalarda gizlidir. Çünkü Halebî, *Ni'metü'z-zerî'a fî nusreti's-şerî'a* isimli eserini İbn Arabî'nin (ö. 638/1240) düşüncelerine karşı kaleme almıştır. Billhassa İbn Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem* isimli eserinde bulunan görüşlerini şiddetli bir dille eleştirmiş ve vahdet-i vücûd meselesinde İbn Arabî'yi şirke düşmekle itham etmiştir. Yine bir başka çalışması olan

² İbn Hacer'in bir Sûfî olduğuna dair geniş bilgi için bkz. (Çakır, 2019: 515-527)

er-Rahs ve 'l-vaks li-müstehilli 'r-raks adlı eserinde sûfilerin semâ ve raks/deverânla meşgul olup bunları dinin temel esası gibi kabul etmelerine sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Nitekim bu risâlenin Halvetî şeyhi Sümbül Sinan'ın (ö. 936/1529) *Risâle-i Tahkikiyye*'sine bir reddiye olduğu söylenmektedir (Buzbuğa, 2021: 174). O, *el-Kiyâm 'inde zikri vilâdeti Resûlillâh, Risâle fi 'r-red 'alâ men i 'tekade İslâme Âzer* gibi eserlerinde de sûfilerin genel kabullerine aykırı düşünceler ileri sürerek sûfilere karşı ciddi eleştiriler yöneltmiştir.

Taşköprülüzâde'nin *eş-Şekâ 'iku 'n-nu 'mâniyye* isimli eserini tercüme eden Halvetî dervişi Habîbî Ahmed b. Dervîş (1564'te hayatta), *ed-Devhatü 'l-irfâniyye* isimli tercüme eserinde sekerât halindeyken Halebî'yle görüştüğünü ve ona serdettiği görüşlerinden dönüp dönmediğini sorgulamak maksadıyla İbn Arabî ve onun *Fusûs*'taki görüşleri hakkında soru sorduğunu nakleder. Halebî ise cevap olarak bu konudaki görüşlerini destekler nitelikte İbn Arabî'nin bütün görüşlerini inkâr ettiğini belirtir. Bu durumu anlattıktan sonra Habîbî Ahmed, "Allah onun işini düzeltsin." mealinde bir dua edip Halebî'ye rahmet okuyarak sözlerini tamamlar (Habîbî, 2021: 526).

İbrâhim el-Halebî'nin bu tutumu Osmanlı toplumunun geleneğiyle örtüşmediğinden gerek şahsının gerekse de yukarıda zikrettiğimiz eserlerinin geri plana düşmesinde önemli bir rol oynamış olabilir. Fakat İbrâhim el-Halebî'nin bu görüşleri, daha sonra oluşacak olan *Kadızâdeliler* ekolünün fikrî dayanakları olacaktır. Nitekim Halebî'nin *er-Rahs ve 'l-vaks* isimli reddiyesi Halvetî şeyhi Sümbül Sinan'a karşı yapılmış bir çalışma olduğu gibi Halvetî derviş Habîbî Ahmed'in Halebî'den bahsederken onun görüşlerinden rahatsızlığını belirtecek şekilde ifadeler kullanması IV. Murat (ö. 1049/1640) zamanında alevlenecek olan *Kadızâdeliler* ve *Sivasîler* arasındaki çatışmanın zeminini oluşturabilecek şekildedir.

Bunun en belirgin delillerinden bir diğeri de *Kadızâdeliler* ve *Sivasîler* arasındaki görüş ayrılıklarına sebep olan temel mevzuların İbrâhim el-Halebî'nin temas ettiği ve eleştirdiği konulardan çok farklı olmayışdır (Durmuş, 2021: 34). Bu konuda yapılan bazı çalışmalar maalesef İbrâhim el-Halebî'den bahsetmeden tartışmanın sürecini Birgivi Mehmed Efendi'den (ö. 981/1573) itibaren başlatırlar fakat bunun gerçeği yansıttığını söylemek zordur (Bilkan, 2019). Çünkü yukarıda bahsettiğimiz, İbn Arabî'nin fikirleri, Fir'avn'un imanı, semâ, deverân, kabir ziyareti ve ebeveyn-i resûl gibi konulara Osmanlı ulemâsından ilk defa güçlü bir şekilde cephe almış kişi, verdiği eserlerle de anlaşıldığı üzere

İbrâhim el-Halebî'dir.

Halebî, Birgivî'den yaklaşık olarak 24 yıl önce vefat etmiştir, yani aynı devrin insanları olan bu âlimler düşünce ve bakış açıları farklı olsa da belli konulardaki refleksleri neredeyse aynıdır. Bu tür konularda her ne kadar İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) bir öncelik verilse de Osmanlı coğrafyasından bir âlim olmadığı için bu konuda ona bir öncelik vermek Osmanlı tarihi açısından yanıltıcı olabilir. Elbette Birgivî ve İbn Teymiyye'nin etkisi yadsınamaz fakat İbrâhim el-Halebî'yi tümüyle yok saymak da ilmi açıdan doğru bir yaklaşım olmaz.

İslam ilim geleneğine bakıldığında bilgi felsefesi başta olmak üzere metodolojik olarak Kelam ve Fıkıh disiplinlerinin Tasavvuf disipliniyle çatışma içinde olduğu görülür. Osmanlı toplumunda özellikle fakihlerin ve sufilerin çatışmaları daha çok belirgindir. Her ne kadar bu çatışma belirginliğini korusa da temelde aynı nebevî miras üzerine kuruldukları için zaman içerisinde birbirlerinin mütemmim cüzleri haline gelmişlerdir. Fıkıh hem insanla Allah arasında hem de insanların birbirleri arasındaki ilişkiyi belirli kurallar çerçevesinde tutmaya çalışırken tasavvuf bu ilişkiler sistematüğını edep, ihlas, tevazu gibi kavramlarla harmanlayıp insanın metafizik dünyasına hitap eder. Dolayısıyla tarih boyunca karşılaşılan bu çatışmalar, yorumsal ve metodolojik farklılıklardan doğan dönemsel gerilimler olarak değerlendirilebilir. Fakat Osmanlı toplumunda tasavvuf ve fıkıh disiplini birbirlerinin alternatifi değil de mütemmim cüzü şeklinde görüldüğünden fakihlerin büyük çoğunluğu aynı zamanda sûfi kimliğine de sahiptir.

İbrâhim el-Halebî, Dâru'l-Kurrâ'da müderris olarak görev yaptığı sırada doksan yaşlarında iken 956/1549 yılında vefat etmiştir. İstanbul Avrupa Yakası Mezarlıklar Müdürlüğü'nden aldığımız bilgilere göre İbrâhim el-Halebî, Edirnekapı Mezarlığı'na defnedilmiştir. Fakat mezarının bulunduğu kısım 1971 yılında yapılan yol çalışması sebebiyle Sakızağacı Mezarlığı'na nakledilmiştir.³ Dolayısıyla Şükrü Selim Has'ın Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde mezar yerinin kaybolduğuna dair vermiş olduğu bilgi güncelliğini yitirmiştir (Has, 1997: 231).

³ Sakızağacı Mezarlığı 1. cadde 10. Ada-B4

2.1. Yaşadığı Dönem

İbrâhim el-Halebî hakkında yapılmış çalışmalara baktığımızda müellifler onun yaşadığı dönemi incelerken daha çok Memlûkler döneminden başlayıp Halebî'nin vefatına kadar olan zamanı ön planda tutarlar (Erdem, 1998: 33). Fakat biz, *Mülteka'l-ebhur*'un telifine sebep olan etmenleri daha iyi analiz etmek maksadıyla Halebî'nin 906/1500 yılında İstanbul'a gelmesinden sonraki döneme ve ardından onun eserlerine temas edeceğiz.

İbrâhim el-Halebî, Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminin en parlak döneminde (906/1500 tarihinde) İstanbul'a gelir. İstanbul yeni fethedilmiş (47 yıllık) bir İslam toprağı olduğu için İslam dünyasının özel ilgisini çeken bir yerdi. Dolayısıyla gerek Osmanlı'nın başkenti olması gerekse de toplumun bu özel ilgisi İstanbul'u kozmopolit bir şehir haline getirmişti. Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in (ö. 886/1481) dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan ilim insanlarını buraya toplaması ve onları desteklemesi İstanbul'un kültürel seviyesini iyiden iyiye arttırmıştı. İbrâhim el-Halebî, İstanbul'a geldiğinde II. Bayezid Han (ö. 918/1512) tahttaydı. II. Bayezid'in, devlet adamı olmasının yanı sıra mutasavvıf profilinin ön planda olduğu görülür hatta onun bu özelliğinden dolayı kendisine "Bayezid-i Vefî" denilir. Dolayısıyla onun devrinde daha çok Sûfî paradigmanın önem kazandığı ve baskın olduğu müşahede edilebilir.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra karşılaşmış olduğu devlet birikiminden faydalanmış ve muhtemelen Roma'nın hukuk birikimini de kullanacak şekilde yeni bir hukuk düzeni ortaya koymuştur. Nitekim Fatih Sultan Mehmet'in ceza kanunnâmesi hükümlerinin İmparator I. Justinianus'un (ö. 565) hukuk kanunlarına yakın olduğu düşünülmektedir (Ortaylı, 2018: 150). Fatih Sultan Mehmet, kanunnâmeleri yayınlamış ve devrinin yaşayan fıkıh âlimlerinden istifadeyle yeni fıkıh kitaplarının oluşmasını sağlamıştır. Sözgelimi Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) fıkha dair *Gurerü'l-ahkâm* adlı eserine kendisinin daha açık bir üslupla yazdığı şerh olan *Düererü'l-hükkâm* isimli eseri kadılar tarafından gayri resmi bir kanun metni gibi *Mülteka'l-ebhur*'un telifine kadar kullanılmıştır⁴ (Akgündüz, 1994: 27). Hukuk alanında yapmış olduğu bu devrimsel atılımların oğulları II. Bayezid ve Cem Sultan arasındaki gerilimden dolayı bir duraklama evresine girdiğini söylemek

⁴ Burada şunu belirtmek gerekir ki *Düererü'l-hükkâm* Osmanlı Hukukundaki en etkili ve en eski eserlerden biridir. *Mülteka'l-ebhur*'un telifinden sonra etkisi azalsa da kadıların başucu eseri olma hüviyetini yitirmediği söylenebilir Detaylı bilgi için bkz. (Kara, 2022).

mümkündür (Şimşirgil, 2018: 7). Bu açıdan bakıldığında muhtemelen İbrâhim el-Halebî, İstanbul'da hem Sûfî paradigmanın yaygın olmasıyla hem de hukukî alanda yaşanan bu duraksamayla karşılaşmış ve bundan dolayı daha önce zikredilen eserlerini kaleme almıştır.

İbrâhim el-Halebî'nin teknik olarak tasavvuf düşüncesine karşı olduğunu düşünmemekle beraber tasavvufun bazı düşünce ve uygulamalarını eleştirdiğini söylemek mümkündür. Çünkü *er-Rahs ve 'l-vaks li-müstehilli 'r-raks* isimli eserinde aşikâr olarak raks eşliğinde yapılan zikre karşı çıkarken gizli yapılan Nakşî zikrine veya rabıtaya karşı çıkmamıştır. Bu da onun döneminde Osmanlı toplumunda Sûfîlerin münferiden veya cemaat halinde raks ederek vecde gelip açıktan zikiretmeleri anlamına gelen cehrî zikrin daha yaygın olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkmasından sonraki sekiz yılda gerek toplumsal olarak gerekse de devletin kendi sistematığında gözle görülür değişiklikler ortaya çıkmıştır. I. Selim'in Mısır seferi, Memlûk Devleti'nin yıkılması ve hilafetin Osmanlılara geçmesi bu değişimi sağlayan en önemli unsurların başında yer alır. Mısır ile İstanbul arasındaki diplomatik engellerin kalkmasından sonra gerek sosyolojik gerekse de kültürel anlamda birçok etkileşimin önü açılmıştır. Memlûk topraklarından gelen bürokratlar, ilim adamları, öğrenciler ve daha birçok kesim İstanbul'a gelip yerleşmiş ve İstanbul'un bir ilim şehri olması yolunda katkı sunmuşlardır.

I. Selim'in vefatından sonra yerine geçen Kanunî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) döneminde ise işler bambaşka bir seviyeye doğru seyretmeye başlamıştır. Kanunî döneminde birçok hukukî düzenleme yapılmış ve bu düzenlemelerle daha sistematik bir devlet yapısı oluşturulmak istenmiştir (Kılınç, 2018: 46-60). Osmanlı Devleti'nin hukuk alanında altın çağı diyebileceğimiz bu dönemle ilgili daha geniş bilgileri ve *Mülteka'l-ebhur*'un Kanuni'nin emriyle yazılıp yazılmadığına dair tartışmaları ileride ele alıp inceleyeceğiz. Fakat *Mülteka'l-ebhur*, Kanuni döneminde şerî hukuk alanında telif edilen önemli bir eser olup onun "kanunî"liğini sağlayan en önemli çalışmalardan biridir (Kılınç, 2018: 48).

2.2. Eserleri

Halebî'nin eserleri incelendiğinde dönemin güncel meselelerini ele aldığı görülür. Bu da onun gündemi takip edip dönemin sorunlarına çözümler üreten muhakkik bir kişiliğe sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca onun eserlerinin yaşadığı dönemin düşünce bunalımları hakkında önemli bilgiler içermesi açısından büyük önemi haizdir. Eserlerine bakıldığında onların Fıkıh, Reddiye (polemik türü eserler) ve Siyer gibi alanlara dair olduğu müşahede edilir. Biz de onun eserlerini bu üç başlık altında ele alıp kısaca tanıtmaya çalışacağız.

2.2.1. Fıkıh Eserleri

1. ***Mülteka'l-ebhur***. Tezimizin ana kaynağı olduğundan bu eseri müstakil bir başlık altında değerlendireceğiz.

2. ***Halebî Kebîr***: Kitabın gerçek ismi *Gunyetü'l-mütemellî fi şerhi Münyeti'l-musallî* dir. Fakat halk arasında *Halebî Kebîr* adıyla meşhur olan bu eser, Sedîdüddin el-Kâşgarî (ö. 705/1305) tarafından telif edilip zamanla Mâverâünnehir bölgesinin en önemli fıkıh kitabı olmayı başarıp ilim tahsiline başlayan talebelerin giriş kitabı niteliğinde bir eser olan *Münyeti'l-musallî*'nin şerhidir. Hanefî fikhına göre tahâret, namaz vb. konuları ayrıntılı biçimde ele alan ve pek çok baskısı olan bu eser günümüze kadar birçok eğitim kurumunda ders kitabı olarak okutulmuştur (Has, 1997: 231). Bu eseri önemli kılan bir diğer husus Şâfi mezhebinin görüşlerine de yer verip Hanefî mezhebi ile bir kıyaslama yapmış olmasıdır.

3. ***Halebî Sağir***: Asıl adı *Muhtasarü Gunyeti'l-mütemellî* olan bu eser, isminden de anlaşılacağı üzere *Gunyetü'l-mütemellî*'nin muhtasarıdır. Birçok baskısı ve tercümesi gerçekleştirilmiştir. Güzelhisârî (ö. 1253/1837) tarafından *Hilyetü'n-nâcî* ismiyle yapılan hâşiye çalışması Osmanlı medreselerinde okutulup birçok defa basılmıştır (Akgündüz, 1996: 331). Bu kitap, 1860 yılında Kazan'da İbrâhim el-Babadâğî ve 1970 yılında İstanbul'da Hasan Ege tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Has, 1997: 231).

4. ***Muhtasarü'l-Cevâhiri'l-mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye***: Abdulkadir el-Kureşî'nin (ö. 774/1373) Hanefî âlimlerin biyografilerine dair yazdığı kitabın muhtasarıdır.

Yazma nüsha için bkz. Süleymaniye Ktp. Yusuf Ağa. nr. 374 vr. 50-120.

5. Muhtasarü Fetâvâyı Tatarhâniyye: Âlim b. Âlâ'nın (ö. 785/1384) Hanefî fikhını anlattığı *el-Fetâva't-Tatarhâniyye* isimli eserinin muhtasarıdır. Bu eser iki farklı isimle anılır; *el-Müntehab mine'l-Fetâva't-Tatarhâniyye* ve *el-Fevâ'idü'l-müntehabe mine'l-Fetâva't-Tatarhâniyye* (Has, 1997: 231). Yazma nüshası Süleymaniye Ktp. Çorlulu Ali Paşa. nr. 731 vr. 225.

6. Ta'likat 'ale'l-Hidâye: Merginânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* isimli eserine yazdığı ta'likat türü bir eseridir. Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp. Antalya (Tekelioğlu). nr. 689-11.

7. Ta'likat 'ale'l-Islâh ve'l-izâh: Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *Îzâhu'l-islâh* isimli eserine yazdığı ikinci ta'likat türü eseridir. Halebî'nin, muasırı olan Şeyhülislam İbn Kemâl'in bu eserini inceleyip değerlendirmede bulunması onun güncel meseleleri takip edip onlara yönelik çalışmalar yaptığının önemli bir göstergesidir.

8. Ta'likat Mesâlikü'l-hunefâ: Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *Mesâlikü'l-hunefâ* isimli eseri üzerine yapıldığı düşünülmektedir. Yazma nüsha için bkz. Beyazıt Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi. nr. 3240 vr. 43a-51a.

9. Risâle fi'l-mesh: Müstakil fikhî bir meseleyi incelediği bir eseridir. Onun böyle bir eserinin olduğuna dair bilgi sadece Carl Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Litteratur* eserinde geçmektedir (Brockelmann, 1948: 642).

10. Risâle fi'islâhi'l-galatâti'l-vâkia fi'd-Dürer: Risale hakkında kaynaklarda pek bilgi olmasa da Halebî'nin bu çalışmasında *Dürerü'l-hükkâm*'da geçen yaklaşık doksan adet fikhî anlamda gereksiz veya yanlış görülen ifadeyi eleştirmiştir (Ençakar, 2014: 254).

2.2.2. Reddiye Türü Eserleri

1. Ni'metü'z-zerî'a fi nusreti's-şerî'a: İbn Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem* adlı eserinde bulunan görüşlerine karşı telif edilmiştir. İbn Arabî'nin irade, kader ve kaza mevzularında

hatalı düşündüğünü ileri süren Halebî, İbn Arabî'nin Ehl-i sünnet'in temel görüşlerine taarruz ettiğini söyleyip onun bu tür görüşlerine ayet ve hadislerle cevaplar verir. Eser üslup olarak *Fusûs*'tan alıntı yapar daha sonra o alıntı ile ilgili düşüncelerini aktarır. Halebî, *Fusûsü'l-hikem*'den bazı alıntılar yaptıktan sonra İbn Arabî'nin bu düşüncelerini şiddetli bir şekilde eleştirir. İbrâhim el-Halebî, İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd kuramı üzerinde durup tevhîd bahsinde vahdet-i vücûdu savunan sufilerin ve Mu'tezile'nin Allah'ın zatı konusunda ifrat edip şirke düştüklerini söyler. (Has, 1997: 231). Ayrıca eserin girişinde Sa'dî Çelebi'nin Halebî'ye teşekkür ve dua ettiği kısa bir yazı da vardır. Kendi ifadesine göre o bu eseri 14 Cemazeyilevvel 945 (8 Ekim 1538) yılında sabah vaktinde tamamlamıştır (Halebî, 1998: 227). Eser Suudi Arabistan'da 1998 yılında Daru'l-mesîr tarafından basılmıştır. Yazma nüsha kaydı için bkz. Topkapı Emanet Hazinesi. nr. 1299. vr. 87.

2. er-Rahs ve'l-vaks li-müstehilli'r-raks: Sûfîlerin raks, deverân ve semâyla meşgul olup bunları dinin bir aslı gibi görmelerine karşı telif edilmiş küçük bir eserdir. Halebî'ye göre Mevlevîlerin meşk ettiği semâ ve bazı tarikatların bir zikir formu olarak kullandıkları raks tasavvufun özünde yeri olmayan çirkin şeyler olup bunları dinin aslından olduğunu kabul edenler Allah'a iftira etmiş olurlar. Risalede ayet ve hadislerin yanında önceki alimlerin konu ile ilgili değerlendirmelerine de yer veren müellif raks/deverânın haram kılındığı hususunda alimlerin icmâ ettiğini, Mevlevîlerin semâ yapmalarının haram olduğunu ileri sürdüğü gibi raks vb. amelleri helâl kabul edenlerin küfre düşeceğini iddia eder. Cehrî zikir yapılmasına karşı çıkan Halebî, mezheplerin görüşlerine de yer vererek bu çirkin ameli Hanefîler'in haram li-gayrihi saydığını nakledip ilginç bir şekilde bazı Hanbelîler'in ise bunu mekruh kabul ettiğini belirtirken kendisi bunu dine sonradan girmiş bid'at-ı seyyieye olarak görür⁵ (Has, 1997: 231). Bu eserin Sümbül Sinan'ın (ö. 936/1529) *Risâle-i Tahkikiyye*'sine bir reddiye olduğu söylenmektedir (Buzbuğa, 2021: 174). Bu risalenin 19 çeşit yazması mevcuttur, örnek yazma nüshası için bkz. Millet Ktp. Ali Emiri Arabî. nr. 1338 vr. 52-63.

3. el-Kiyâm inde zikri vilâdeti Resûlillâh: Halebî bu eserinde Mevlid okunduğu sırada Hz. Peygamber'in vilâdet kısmını anlatan "merhaba bahri" okunduğunda cemaatin ayağa kalkılmasının tenzihen mehruh olduğunu söyleyip bu amelin bir tazim ifade ettiğini

⁵ Bu eser hakkında detaylı bilgi için bkz. (Buzbuğa, 2021). Yazma nüsha kaydı için bkz. (Has, 1997: 231).

ve Allah'tan başkasına tazim etmenin sakıncalı bir durum olduğunu vurgular. Halebî ayrıca bu eserinde konuyla ilgili olarak Allah'tan başkasına secde yapılmasının haram, rükû yapılmasının ise tahrîmen mekruh olduğunu söyler. Ayrıca müellif bizatihi mevlit merasiminin bid'at olduğuna dair herhangi bir fikir beyan etmez (Has, 1997: 231). Yazma nüsha için bkz. Millet Ktp. Ali Emiri Arabî. nr. 3107 vr. 4.

4. *Risâle fi'r-red 'alâ men i'tekade İslâme Âzer*: İslam tarihi boyunca ebeveyn-i resûl meselesi her zaman tartışmaya açık bir konu olmuştur. Hz. Peygamber'in soyunun pak olduğu fakat bu soyda iman sahibi olmayanların da olabileceği konusu, özellikle Ebû Tâlib'in iman etmemesi çerçevesinde tartışılmıştır. İbrâhim el-Halebî'nin bu eserinde Hz. İbrâhim'in babası/amcası Âzer'in ve Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in mümin olarak ölüp ölmediklerini tartıştıktan sonra bazı âyet ve hadisleri delil olarak sunup bunların mümin olarak ölmediklerini söyler (Has, 1997: 231). Bu eserin yazma eseri için bkz. Süleymaniye Ktp. Damad İbrahim. nr. 297 vr. 85-90.

5. *Şerhu'l-ebiyât*: Halebî'nin yazmış olduğu bu şerh çalışmasında diğer eserlerine nazaran tasavvuf düşüncesine karşı daha ılımlı ve anlayışlı bir dil kullanılır. Anonim olan üç beyte yazdığı bu çalışmada Halebî, hakikat ve şeriatın cemedilerek orta bir tarik üzere devam edilmesi gerektiğini, hikmetsiz şeriatın lezzetsiz, şeriatsız hikmetin ise anlamsız olduğunu ifade eder (Has, 1997: 231). Yazma nüsha kaydı için bkz. Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3768 vr. 25.

6. *Tesfihü'l-gabî fi tenzîhi (tebri'eti) İbn 'Arabî*: Eser *Ni 'metü 'z-zerî 'a fi nusreti 'ş-şerî 'a* isimli eserinde olduğu gibi yoğun bir *Fusûsü'l-hikem* eleştirisi sunar. Fakat *Ni 'metü 'z-zerî 'a*'daki üslubun aksine düz bir anlatımdan ziyade soru-cevap çeklinde ilerler. Sohbet havasında telif edilen bu eser Mısır'da 2008 yılında Daru'l-Ma'ârif tarafından basılmıştır. Bu eserin yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp. Pertevniyal. nr. 1437 vr. 537-553.

7. *Dürret'ül-muvahhidîn ve redd'ül-mulhidîn*: Bu eser, sadece Bağdatlı İsmâil Paşa'nın (ö. 1920) *Keşfü'z-zunûn*'a yazdığı zeyl olan *Îzâhu'l-meknûn*'da geçmektedir (Bağdatlı, 2010: 461). Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eser İbrahim b. Musa el-Halebî isminde birine aittir, *Îzâhu'l-meknûn*'da sehven bu eser İbrahim b. Muhammed el-Halebî'ye nispet edildiğini düşünüyoruz. Eserin tek yazma nüshası bkz. Köprülü Ktp. Fazıl Ahmet

Paşa. nr. 720 vr. 188.

2.2.3. Siyer Türü Eserleri

1. *el-Hilyetü's-şerîfe*: Hz. Peygamber'in hayatına kısaca temas eden bu eser, Hz. Peygamber'in faziletlerinden, şemâilinden ve davranışlarından bahseder (Has, 1997: 231). Yazma eser kaydı için bkz. Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa. nr. 603.

2. *Nazmü sîreti'n-nebî ve şerhuh*: Hz. Peygamber'in doğumundan vefatına kadar hayatının anlatıldığı 63 beyitten ve bu beyitlerin şerhinden oluşan bir risaledir (Has, 1997: 231). Yazma nüshası için bkz. Beyazıt Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi nr. 876 vr. 432.

3. *Risâle fî hakkı ebevey nebiyyinâ 'aleyhi's-selâm*: Eserin konusu *Risâle fî'r-red 'alâ men i'tekade İslâme Âzer* ile aynıdır. Fakat yazar, burada müstakil olarak Hz. Peygamber'in soyundan bahsetmektedir. Yazama eser nüshası için bkz. Kastamonu Yazma Eser Ktp. nr. KHK1217/24.

İbrâhim el-Halebî'nin ayrıca içeriğine ulaşamadığımız kendisine nispet edilen birçok eser bilinmektedir. Örnek olarak birkaç tanesini saymak gerekirse bunlar, *Risâletü'l-himmese*⁶, *Kitâbü Fusûli'l-erba'in*⁷, *Silkü'l-Nizâm fî şerhi Cevâhiri'l-Kelâm*⁸, *Ehemmü'l-umûr*⁹, *Risâletü'l-ecvibe*, *Şerhü'l-Ebyât*¹⁰, *Dea'vatü'l-yevm ve'l-leyle*¹¹, *Risâletü isbâti'l-vâcib*, *Siyeru'n-Nebî*, *el-Lam'a fî'l-hudûs*, *Hâşiye a'lâ el-Mutavvel*, *Şerhu'l-Elfiyeti'l-Irâkî*, *Te'likatu alâ Mesâliki'l-Hunefe*¹², *Telhîsu Kâmûsu'l-muhît*.

⁶ Yazma nüsha kaydı için bkz. Süleymaniye Ktp. Darulmesnevi, nr. 259.

⁷ Yazma nüsha kaydı için bkz. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi, nr. 242. vr. 164.

⁸ Bu eser, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesinde bulunan nüshasında İbrâhim el-Halebî'ye nisbet edilmektedir fakat eser Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de İbrâhim b. Mustafa el-Halebî ismiyle başka birine de atfedilmektedir (Yavuz, 1993: 433).

⁹ Yazma nüsha kaydı için bkz. Tekeli Halk Ktp. nr. 834.

¹⁰ Yazma nüsha kaydı için bkz. Köprülü Ktp., Fazıl Ahmet Paşa, nr. 1599. vr. 6-7.

¹¹ Yazma nüsha kaydı için bkz. Süleymaniye Ktp. A-Tekelioğlu, nr. 369. vr. 56-58.

¹² Kelâm ilmiyle ilgili bir eserdir. Yazma kaydı için bkz. Beyazıt Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi. nr. 3240.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜLTEKA'L-EBHUR'UN TELİFİ, KAYNAKLARI VE MUHTEVASI

Bu bölümde, *Mülteka'l-ebhur*'un telif tarihi konusunda yapılan temel tartışma hakkında bilgi verdikten sonra *Mülteka'l-ebhur*'un kaynakları, muhtevası ve *Mültekâ* üzerine yapılan çalışmalar anlatılıp Batılı araştırmacıların *Mülteka'l-ebhur* hakkındaki düşüncelerine yer verilecektir. Bu bölüme başlamadan önce kısaca *Mülteka'l-ebhur*'u tanıtmakta fayda görüyoruz. Mutûn-i erbe'a diye isimlendirilen Hanefî fihhının en önemli metinlerine dayanan ve on yedi binden fazla fikhî meseleyi ihtiva eden *Mülteka'l-ebhur*, yaklaşık IV. asır boyunca Osmanlı'nın eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmuştur. *Mülteka'l-ebhur* aynı zamanda müftülerin ve kadıların başvuru eserlerinden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin resmî hukuk metni niteliğini taşıyan eser defalarca basılmış ve üzerine yetmiş yakın şerh çalışması yapılmıştır (Has, 2020: 548).

3.1. *Mülteka'l-ebhur*'un Telif Tarihi

Şükrü Selim Has, *DİA*'da bulunan "*Mülteka'l-ebhur*" maddesinde *Mülteka'l-ebhur*'un Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde müellif nüshasının bulunduğunu ve bu nüshada, eserin 23 Receb 923 (11 Ağustos 1517) tarihinde telif edildiğine dair kaydın yer aldığını belirtir (Has, 2020: 548). Öncelikle yaptığımız araştırmalar sonucu bu nüshanın müellife ait olduğuna dair net bir veriye ulaşamadık. Nitekim İsmail E. Erünsal *Mülteka'l-ebhur*'un müellif nüshalarının tespiti konusunda şu önemli açıklamaya yer verir:

Sonunda müellife ait telif kaydı bulunan her yazma eseri de müellif nüshası olarak kabul etmemek gerekir. Zira müstensihlerin istinsah için kullandıkları nüshalardaki her türlü kaydı ve bu arada te'lif kaydını da kendi nüshalarına nakletmeleri nadir rastlanılan bir uygulama değildir. Eğer müstensih bu şekilde istinsah ettiği nüshanın sonuna kendi istinsah kaydını koymazsa karşımıza müellif nüshası gibi görünen bir eser çıkmaktadır. Meselâ İbrahim el-Halebî'nin *Mültekal-ebhur* adlı eserinin birçok nüshasında telif kaydı bulunmaktaysa da bu nüshaların hiçbiri müellif nüshası değildir. Müstensihler yazdıkları nüshaya, müellifin telif kaydını kopyalayıp kendi istinsahlarının tarihini vermemeleri dolayısıyla, ortaya yanıltıcı bir durum çıkmıştır (Erünsal, 2018: 308).

Erünsal'ın ifade ettiği gibi *Mülteka'l-ebhur*'un müellif nüshası sanılan nüsha üzerinden telif tarihi tespiti yapmak pek doğru sonuçlar vermeyebilir. Fakat istinsah edilmiş

nüshalardan en eskisi yine Şükrü Selim Has'ın işaret ettiği yazma nüshadır. Erünsal'ın iddia ettiği gibi bu nüshaların müellif nüshası olmaması halinde ilgili nüshada yer alan tarihin, eserin hangi tarihte yazıldığıyla ilgili bize ipucu vermesi mümkündür. Yazma nüshada yer alan tarihte müellifin henüz hayatta olduğu önemli bir bilgidir. Dolayısıyla bu tarihi ya asıl nüshadan kopya edilirken alınan bir bilgi olarak değerlendirmemiz ya da istinsah tarihi olarak kabul etmemiz gerekecektir. Birinci ihtimale göre eserin telif tarihi ortaya çıkacak, ikinci ihtimale göre ise eserin bu tarihten daha evvel telif edildiği anlaşılacaktır. Dolayısıyla telif tarihi hususunda kesin bir ifade kullanmamakla beraber 923/1517 tarihini konu ile ilgili yeni araştırmalar ortaya çıkana kadar bir referans tarihi olarak kabul edebiliriz.

Has'ın ilgili maddede işaret ettiği bir başka konu ise Hammer (ö. 1273/1856) ve Lybyer (ö. 1949) gibi müsteşriklerin *Mülteka'l-ebhur*'un Kanûnî Sultan Süleyman'ın isteğiyle yazılan bir kitap olduğuna dair görüşleridir. Has, müellif nüshadaki tarihi esas alarak Kanûnî'nin böyle bir isteğinin olamayacağını ileri sürerek onların görüşünü reddeder. Çünkü Has'a göre bu eserin tamamlandığı tarih Kanûnî'nin tahta çıkmasından yaklaşık olarak üç yıl evveline tekabül etmektedir (Has, 2020: 548). Dolayısıyla o, eserin böyle bir emirle yazılma ihtimalinin olamayacağını belirtir. Öncelikle isimleri anılan müsteşriklerin *Mülteka'l-ebhur* hakkındaki görüşlerine bu bölümün sonunda detaylı bir şekilde yer vereceğimizi ifade edelim. Konu hakkında yapmış olduğumuz incelemeler sonucunda Has'ın, onların bu görüşünü eleştirmek için öne sürdüğü argümanın tamamen çürütülmeye müsait olduğu yönündedir. Çünkü bir şehzadenin de bir şeylerin yapılması için çeşitli emirler vermesi veya taleplerde bulunması gayet doğaldır. Buna binaen henüz şehzade olan I. Süleyman'ın böyle bir emir vermiş olması mümkündür. Her ne kadar Has'ın sunduğu bu argüman yanlışlanabilir olsa da Kanûnî'nin böyle bir isteğinin olamayacağına dair ulaştığı sonucun doğru olma ihtimali yüksektir. Çünkü *Mülteka'l-ebhur*'un hiçbir nüshasının girişinde böyle bir kayıt yoktur. Eğer böyle bir durum olsaydı yaygın anlayışa uygun şekilde müellif de bunu eserin girişinde belirtirdi. Zira yöneticilerin veya önemli kimselerin isteği üzerine yazılan eserlerde bu ayrıntı genelde vurgulanır. Ayrıca böyle bir durum söz konusu olsaydı gerek şârihler gerekse de muhaşşîlerden biri bunu mutlaka belirtirdi.

Müellifin diğer fıkıh çalışmalarına baktığımızda *Mülteka'l-ebhur*'un özel bir amaç için telif edildiğini söylememiz mümkündür. Zira Halebî'nin İslam hukukunun bütün bölümlerini içeren tek fıkıh çalışması *Mülteka'l-ebhur* olduğu söylenebilir. Diğer çalışmaları

ise şerh, hâşiye, muhtasar ve ta'likat türü eserlerden ibarettir.

Halebî, eserin telifi hususunda kitabının girişinde şu açıklamalara yer verir: “Bazı müstefidler, benden kendileri için *el-Muhtasar*, *el-Muhtâr*, *Kenzü'd-dekâ'ik* ve *Vikayetü'r-rivâye fî mesâ'ili'l-Hidâye*'nin meselelerini kapsayan, ibaresi kolay olan bir kitap yazmamı istediler. Ben de talepte bulunanlara karşılık vermek için bu çalışmayı hazırladım.” (Halebî, 2016: 24-25).

Halebî, kendisinden böyle bir kitap yazmasını isteyen kişilerin kimler olduğunu açıkça belirtmez. Fakat “Bazı müstefidler” gibi ifadeler kullandığına göre burada kastedilen kişinin bir sultan veya şehzade olduğunu söylemek zordur. Belki de pek çok kitabın girişinde ifade edildiği üzere sadece bir ihtiyaca binaen böyle bir eser yazdığını belirtmek üzere bu ibarelere yer vermiştir.

Her ne kadar eserin kimin talebi doğrultusunda yazıldığı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da referans tarihi ile müellifin vefat tarihi arasında toplam 32 yıl vardır. Müellif, ömrünün yaklaşık son 28 yılını Kanûnî döneminde yaşamıştır. Dolayısıyla *Mülteka'l-ebhur*, Kanûnî'nin saltanat sürdüğü yıllarda henüz genç bir hukuk metniydi ve Kanûnî'nin ondan istifade etmemiş olması düşünülemeyeceği gibi onun dönemindeki etkisi de yadsınamaz.

3.2. *Mülteka'l-ebhur*'un Kaynakları

Hanefî fîrûf fıkıh literatürünün önemli eserlerinden olan *Mülteka'l-ebhur*'un müstakil içtihatlarla oluşan bir eser olmadığı açıktır. Derleme bir eser hüviyetinde olan bu çalışma bazı fıkıh kitaplarını merkeze alarak hazırlanmıştır. İbrâhim el-Halebî, *Mülteka'l-ebhur*'un girişinde istifade ettiği eserleri sayarken *Mutûn-i erbe'a* ve *el-Muhtasar*'la beraber *el-Hidaye*'den istifade ettiğini belirtir. Bu alt başlıkta bu eserler hakkında kısaca bazı bilgilere yer verilecektir.

Hanefî mezhebi tarihinde “Mutûn-i erbe'a” adı verilen eserler: Mevsilî'nin (ö. 683/1284) *el-Muhtâr*, İbnü's-Sâ'âtî'nin (ö. 694/1295) *Mecma'u'l-bahreyn*, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-dekâ'ik* ve Sadrüşşerîfa el-Evvel'in (ö. 747/1346)

Vikayetü'r-rivâye isimli temel fıkıh eserlerinden oluşup Hanefî müteahhirûn âlimlerinin kendisine itibar ettiği dört temel metne verilen isimdir. Bazı âlimler, bu dört temel metin için kullanılan Mutûn-i erbe'a kapsamında Kudûrî'nin *el-Muhtasâr*'ına da temas ederler.

1. *Muhtasaru'l-Kudûrî*: Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) kaleme aldığı bu eser, Hanefî fikhının en önemli eserlerinden biridir. Ayrıca eser Osmanlı toplumu içerisinde oldukça benimsenmiş ve Süleyman Çelebî'nin (ö. 825/1422) "Mevlîd" diye bilinen *Vesîletü'n-necât* adlı eseriyle beraber elden ele dolaşmıştır (Cici, 2005: 223). Hanefî fakihler arasında "el-Kitâb" denildiğinde *Muhtasaru'l-Kudûrî* anlaşılıp *el-Vikâye* ve *el-Kenz* ile beraber üç temel metni oluşturur¹³ (Cici, 2005: 222).

2. *el-Hidâye*: Burhâneddin el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) telif ettiği bu çalışma yine kendisinin kaleme aldığı Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Câmi'u's-sağîr*'i ile Kudûrî'nin *el-Muhtasâr*'ındaki bazı konuları bir araya getirerek hazırladığı *Bidâyetü'l-mübtedî*' isimli eserinin şerhidir. Hanefî fikhının Osmanlı coğrafyasında üretilen en önemli eserlerinden biridir (Cici, 2005: 223).

3. *Vikayetü'r-rivâye fî mesâ'ili'l-Hidâye*: Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel'in (VII-VIII./XIII-XIV. yüzyıl) Hanefî mezhebinin en önemli metinlerinden biri olan *el-Hidâye*'nin muhtasarı olarak kaleme aldığı eseridir (Bedir, 2013: 106). Mahmud b. Ahmed el-Mahbûbî bu eseri torunu olan Sadru'sh-Şerîa Ubeydullah el-Mahbûbî'nin (ö. 747/1346) ezberlemesi için *el-Hidâye*'nin konularının bir özeti olarak telif etmiştir. Sadru'sh-Şerîa bu eseri daha sonra hem şerh etmiş hem de *en-Nükâye muhtasarü'l-Vikâye* adıyla bir ihtisâr çalışması yapmıştır. *en-Nükâye* metnini Molla Aliyyu'l-Kârî (ö. 1014/1605) *Fethu Bâbi'l-Înâye* ismiyle şerh ederek Hanefî fikhı adına önemli bir çalışma daha yapmıştır (Taşbilek, 2021).

4. *el-Muhtâr li'l-fetvâ*: Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî'ye (ö. 683/1284) ait olan metnin girişinde bazı öğrencilerin kendisinden sâdece İmâm Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) içtihatlarını mündemiç bir fetva kitabı yazmasını istedikleri için telif ettiğini belirtir. Mezhebin (Ebû Yûsuf, Muhammed ve Züfer gibi) diğer imamları ile İmâm Şâfi'nin

¹³ Mutun-i Selase, Mutûn-i erbe'a ve Mutûn-i Sitte gibi kavramlar alimlere göre farklılık gösterir. Detaylı bilgi için bkz. (Orazov, 2018).

ihtilaf ettiği görüşleri varsa çeşitli rumuzlarla bunlara işaret edilir. Yine Müellifin belirttiğine göre *el-Muhtâr* ders kitabı olarak kabul edilip öğrenciler tarafından ezberlenmeye başlanınca diğer mezheplerin görüşlerini kısaca gösteren, hükümlerin delillerini ifade eden, umûmü'l-belvâ kabilindeki bazı güncel meselelere dair fetvaları muhtevî ve bazı makbûl içtihatlarla delalet eden bir şerh yazması doğrultusundaki istek üzerine *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* isimli bir şerhi telif eder (Yaylalı, 2004: 487)

5. Mecmau'l-bahreyn ve Mülteka'n-neyyirayn: İbnu's-Sââtî (ö. 694/1295), bu eserini Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Ebû Hafs en-Nesefî'nin *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye* adlı eserinin bir araya getirilmesiyle telif eder. Eserin mukaddimesinde müellif, bu iki eserin birer deniz ve ışık, kendi kitabının da bunları birleştiren bir yer olduğunu belirtir (Özel, 2000: 190-191). Kanaatimizce İbrâhim el-Halebî'nin, kendi eserine *Mülteka'l-ebhur* ismini vermesinin ilham kaynağı bu eserdir. En meşhûr şerhi İbn Melek (ö. 820/1418?) tarafından *Şerhu Mecma'i'l-bahreyn* ismiyle yapılan çalışmadır (Özel, 2000: 191).

6. Kenzu'd-dekâik: Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) Hanefî fikhını anlatan en önemli eserlerindedir. Müellifin diğer eseri *el-Vâfi*'nin bir özeti hüviyetinde olan *Kenzü'd-dekâik*'in mukaddimesinde, eserin kaynakları hakkında bilgi verilmese de *el-Vâfi*'nin kaynakları arasında İmam Muhammed'in özellikle *el-Câmi'u's-sağir*, *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât*'ı gibi zâhirü'r-rivâye kitapları, Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye*'si, Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Muhtasar*'ı, Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Manzûme*'si ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *en-Nevâzil*'i yanında Halvânî (ö. 452/1060 [?]), Necmeddin en-Nesefî, Velvâlicî (ö. 540/1146 [?]) ve Kadîhan'ın (ö. 592/1196) fetva kitapları bulunmaktadır (Yaman, 2002: 261). *el-Vâfi*'de ihtilâfları göstermesi için konulan bazı rumuzlar bu ihtisar çalışmasında da bulunmaktadır (Taşbilek, 2021). *Kenzü'd-dekâik* üzerine birçok ilmi çalışma yapılmış olup Kâtib Çelebi'nin saydığına göre otuzu aşkın şerh ve hâşiyesi vardır ve bunlardan biri de Zeylaî (ö. 762/1360) tarafından hazırlan *Tebyînü'l-haka'ik* adlı şerh çalışmasıdır (Yaman, 2002: 261).

3.3. *Mülteka'l-ebhur*'un Muhtevası

İbrâhim el-Halebî, ilim taliplilerinin isteği üzerine telif ettiği bu eserinde bazı tercihlerini, hangi kitaptan istifade ederek bu kitabı hazırladığını ve kitabına verdiği ismin sebebini eserin girişinde şöyle ifade eder:

Bazı ilim talipleri, benden *el-Kudûri*, *el-Muhtâr*, *el-Kenz* ve *el-Vikâye*'de yer alan mesâili kapalı olmayacak şekilde kolay ve basit ibareyle yazmamı rica ettiler. Ben de bu kitaplarda yer alan meselelere ek olarak *Mecma*'in mesâilini ve bir nebze de *Hidâye*'den bazı ihtiyaç olunan konuları ekledim. İmâmlarımız (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed) arasında bulunan ihtilafları açıkça ifade ettim. “Ercah” olan (yani daha çok tercih edilen) görüşleri önce zikrettim, diğerlerini ise sona bıraktım. Ancak tercih edildiğine dair kayıt koyduklarım bu kuraldan müstesnadır. [Bu durumda öncelik sıralaması değil, hangi görüşün tercih edildiğine dair ifade önemlidir.] Müeahhirûn döneminde veya mezkûr kitaplarda yer alan ihtilaflara gelince; “kîle” ve “kâlû” lafzıyla aktardığım bütün görüşler “asahh” ve benzeri lafızla beraber zikredilmişlerse de diğerlerine nisbeten mercûh konumundadır. Tesniye lafzını karinesiz şekilde zikrettiğimde mercii olan Ebû Yûsuf ve Muhammed'e delalet eder. Görüşler içinde “asahh (daha sahih)”, “akvâ (daha güçlü)” ve “fetvâda muhtâr olana (el-muhtâr li'l-fetvâ)” temas etmekten geri durmadım. Bütün bu kitaplar, bu eserde toplandığından dolayı onu *Mülteka'l-ebhur* diye isimlendirdim.

Halebî'nin mukaddimede belirttiği *Mülteka'l-ebhur* 'un telifinde takip ettiği yöntemi ve tercih ettiği görüşleri belirtirken işaret ettiği ifadeleri Tablo-1'de toplu bir şekilde gösterdik. Buradan *Mülteka'l-ebhur* 'un içeriğinde bulunan kapalı ifadeleri daha net bir şekilde görmeyi amaçlamaktayız.

Tablo-1: Halebî'nin <i>Mülteka'l-ebhur</i> 'da Kullandığı Bazı Kavramlar			
Anlamı	Lafız	Anlamı	Lafız
Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed	أصحابنا	İmâm Ebû Hanîfe	الإمام أو إمام أو له
Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf	شيوخنا		
Ebû Hanîfe ve Muhammed	طرفين	Ebû Yûsuf ve Muhammed	إمامين أو لهما أو عندهما أو مذهبهما أو قالوا أو قولهما أو خلافا لهما
İmam Muhammed'in derlediği 6 kitap	ظاهر الرواية		
Ebû Hanîfe zamanına yetişmeyen ulema	مشايخ		
En ihtiyatlı görüş	أحوط		
En sahih görüş	الأصح		
En faziletli olan, tavsiye edilen	افضل		
Genel tutarlılıktan sapmak	استحسانا		
Fetva buna göre verilmelidir.	وبه يفتي أو عليه		
	الفتوي أو الفتوي علي	Tercih edilen görüş	المختار

Tablo-1'de Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*'un girişinde kullandığı bazı lafızlar ve anlamları gösterilmektedir. *Mülteka'l-ebhur* Hanefî fikhının önemli metinlerini derleyen bir çalışma olduğu için diğer kitaplarla benzer ifadeler kullandığını görmek mümkündür. Tablo-1'de belirtilen lafızlar *Mülteka'l-ebhur*'u anlamada kolaylık sağlayacak önemli bilgiler içermektedir.

Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*'da “zâhiru'r-rivâye” olarak belirttiği görüş, İmam Muhammed'in kendisiyle beraber Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşlerini bir araya topladığı altı eserde geçen görüş anlamına gelir. *el-Mebsût (el-Asl)*, *el-Câmi'u's-sağîr*, *el-Câmi'u'l-kebîr*, *es-Siyeru's-sağîr*, *es-Siyeru'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât* adlı eserler veya bu kitaplarda yer alan meseleler “zâhiru'r-rivâye” olarak isimlendirilir. Bu eserler Hanefî mezhebinin en temel eserleridir. Zâhiru'r-rivâye'de bulunan bir hüküm diğer hükümlerle çelişirse zâhiru'r-rivâye'deki hüküm diğerlerine tercih edilir.

“Meşâyih” kavramı *Mülteka'l-ebhur*'dan ziyade *Mültekâ'nın* şerhi *Mecma'u'l-ebhur*'da geçmektedir ve Halebî'nin “meşâyih”in görüşlerine yer verdiği ifade edilir. Meşâyih, Ebû Hanîfe dönemine yetişmeyip mütekaddimîn döneminin son zamanlarında yaşayan ulemâya için kullanılır. *Mecma'u'l-ebhur*'da “Meşâyihu Belh”, “Meşâyihu Şâm”,

“Meşâyîhu ‘Irâk” gibi bölgeleri belirten ifadelerle kullanılmıştır.

Halebî genel olarak ashâbunâ, asahh, ahvet (en ihtiyatlı), bir karine ile beraber zikrettiği görüşleri tercih etmiş ve diğer görüşleri geriye bırakmıştır. Yine Halebî, *Mülteka’l-ebhur*’da farklı görüşleri zikredip tercih edilen görüşe “ve-bihi yuftâ”, “aleyhi’l-fetvâ”, “el-fetvâ ‘alâ...” gibi ifadelerle dikkat çeker (Erdem, 1998: 73-75).

Mülteka’l-ebhur’un on yedi binden fazla fikhî meseleye şamil olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Bu fikhî meseleler Tablo-2’de de görüldüğü gibi genel anlamda diğer fıkıh kitaplarıyla paralellik göstermektedir. Fakat Halebî diğer fıkıh eserlerinde olduğu gibi uzun uzun konulara değinmemiştir. Şemseddin Sami’nin ifadesine göre Halebî, *Mülteka’l-ebhur*’da kavâ’id-i fikhîyyenin ekserisini çok kolay bir üslupla bir araya getirmiştir (Sami, 1889: 567). Değindiği her bölümde öncelikle ele alınan konunun şerî tarifini yaparak konuya giriş yapmıştır. Örneğin o, yeminler konusunu anlatırken önce yemini “İki kişiden birinin [aktaracağı] bir haberi kase ile desteklemesine yemin denilir.” (Halebî, 2016: 24-25) şeklinde tarif edip ardından yemin çeşitlerine geçer. Örnekte olduğu gibi kitabın genelinde Halebî, meseleyi uzatmamak maksadıyla örneklere neredeyse hiç yer vermez (Şidov, 2014: 53).

Tablo-2: Mukayeseli Hanefî Fûrû‘ Fıkıh Kitapları Konu Sıralaması

<i>el-Mebsût</i>	<i>İhtiyâr</i>	<i>Kenzü’-d-dekâik</i>	<i>Mülteka’-l-ebhur</i>
كتاب الصلاة	كتاب الطهارة	كتاب الطهارة	كتاب الطهارة
كتاب الزكاة	كتاب الصلاة	كتاب الصلاة	كتاب الصلاة
كتاب الصوم	كتاب الزكاة	كتاب الزكاة	كتاب الزكاة
كتاب الحيض والنفاس	كتاب الصوم	كتاب الصوم	كتاب الصوم
كتاب المناسك	كتاب الحج	كتاب الحج	كتاب الحج
كتاب النكاح	كتاب البيوع	كتاب النكاح	كتاب النكاح
كتاب الطلاق	كتاب الشفعة	كتاب الرضاع	كتاب الرضاع
كتاب العتق	كتاب الإجارة	كتاب الطلاق	كتاب الطلاق
كتاب المكاتب	كتاب الرهن	كتاب الإعتاق	كتاب الإعتاق
كتاب الولاء	كتاب القسمة	كتاب الأيمان	كتاب الأيمان
كتاب الأيمان	كتاب أدب القاضي	كتاب الحدود	كتاب الحدود
كتاب الحدود	كتاب الحجر	كتاب السرقة	كتاب السرقة
كتاب السرقة	كتاب المأذون	كتاب السير	كتاب السير
كتاب السير	كتاب الإكراه	كتاب اللقيط	كتاب اللقيط
كتاب الاستحسان	كتاب الدعوى	كتاب اللقطة	كتاب اللقطة
كتاب التحري	كتاب الإقرار	كتاب الآبق	كتاب الآبق
كتاب اللقيط	كتاب الشهادات	كتاب المفقود	كتاب المفقود
كتاب اللقطة	كتاب الوكالة	كتاب الشركة	كتاب الشركة
كتاب الإباق	كتاب الكفالة	كتاب الوقف	كتاب الوقف
كتاب المفقود	كتاب الحوالة	كتاب البيوع	كتاب البيوع
كتاب الغصب	كتاب الصلح	كتاب الصرف	كتاب الصرف
كتاب الوديعة	كتاب الشركة	كتاب الكفالة	كتاب الكفالة
كتاب العارية	كتاب المضاربة	كتاب الحوالة	كتاب الحوالة
كتاب الشركة	كتاب الوديعة	كتاب القضاء	كتاب القضاء
كتاب الصيد	كتاب اللقيط	كتاب الشهادة	كتاب الشهادة
كتاب الذبائح	كتاب اللقطة	كتاب الوكالة	كتاب الوكالة
كتاب الوقف	كتاب الآبق	كتاب الدعوى	كتاب الدعوى
كتاب الهبة	كتاب المفقود	كتاب الإقرار	كتاب الإقرار
كتاب البيوع	كتاب الخنثى	كتاب الصلح	كتاب الصلح
كتاب الصرف	كتاب الوقف	كتاب المضاربة	كتاب المضاربة
كتاب الشفعة	كتاب الهبة	كتاب الوديعة	كتاب الوديعة
كتاب القسمة	كتاب العارية	كتاب العارية	كتاب العارية

كتاب الإجازات	كتاب الغضب	كتاب الهبة	كتاب الهبة
كتاب أدب القاضي	كتاب إحياء الموات	كتاب الإجارة	كتاب الإجارة
كتاب الشهادات	كتاب الشرب	كتاب المكاتب	كتاب المكاتب
كتاب الرجوع عن الشهادة	كتاب المزارعة	كتاب الولاء	كتاب الولاء
كتاب الدعوى	كتاب المساقاة	كتاب الإكراه	كتاب الإكراه
كتاب الإقرار	كتاب النكاح	كتاب الحجر	كتاب الحجر
كتاب الوكالة	كتاب الرضاع	كتاب المأذون	كتاب المأذون
كتاب الكفالة	كتاب الطلاق	كتاب الغضب	كتاب الغضب
كتاب الصلح	كتاب العتق	كتاب الشفعة	كتاب الشفعة
كتاب الرهن	كتاب المكاتب	كتاب القسمة	كتاب القسمة
كتاب المضاربة	كتاب الولاء	كتاب المزارعة	كتاب المزارعة
كتاب المزارعة	كتاب الأيمان	كتاب المساقاة	كتاب المساقاة
كتاب الشرب	كتاب الحدود	كتاب الذبائح	كتاب الذبائح
كتاب الأشربة	كتاب الأشربة	كتاب إحياء الموات	كتاب إحياء الموات
كتاب الإكراه	كتاب السرقة	كتاب الأشربة	كتاب الأشربة
كتاب الحجر	كتاب السير	كتاب الصيد	كتاب الصيد
كتاب المأذون الكبير	كتاب الكراهية	كتاب الرهن	كتاب الرهن
كتاب الديات	كتاب الصيد	كتاب الجنائيات	كتاب الجنائيات
كتاب الجنائيات	كتاب الذبائح	كتاب الديات	كتاب الديات
كتاب المعامل	كتاب الأضحية	كتاب المعامل	كتاب المعامل
كتاب الوصايا	كتاب الجنائيات	كتاب الوصايا	كتاب الوصايا
كتاب العين والدين	كتاب الديات	كتاب الخنثى	كتاب الخنثى
كتاب العتق في المرض	كتاب الوصايا	كتاب الفرائض	كتاب الفرائض
كتاب الدور	كتاب الفرائض		
كتاب الفرائض			

Halebî, *Mülteka'l-ebhur*'da konuları incelerken temas etmek istediği meseleye değinir ve herhangi bir yorum yapmadan o konuyu ele alır. Tablo-2'de de görüleceği üzere *Mülteka'l-ebhur*, en-Nesefî'nin (ö. 710/1310), *Kenzü'd-dekâik*'in konu sıralamasını neredeyse aynen takip eder. Halebî'nin bu sıralamayı tercih etmesinin bir mantığı olduğu açıktır. Onun bu tercihinin sonucu olarak *Kenzü'd-dekâik*'in ilim camiasındaki bilinilirliği *Mülteka'l-ebhur*'u kullanışlı bir hale getirmiştir. *Mülteka'l-ebhur*'un konu dağılımına baktığımız zaman kendisinden önceki fıkıh kitaplarından daha az konuyu işlemiş veya diğerlerinin müstakil bir başlık altında incelediği meseleyi o sadece bir başlık altında ele almıştır. Örneğin Mevsilî'nin *İhtiyâr*'ındaki *Kitâbü'l-kerâhiye* ve *Kitâbü'l-udhiyye* kısımları *Mülteka'l-ebhur*'da *Kitâbü'z-zebâih* bölümü altında incelenmiştir.

Halebî'nin tercih ettiği içtihatlar bakıldığında diğer fıkıh metinlerinden farklı olarak Osmanlı örfi hukukuna uygun içtihatları bir arada bulundurduğu göze çarpmaktadır. Tipik bir örnek vermek gerekirse şunu ifade edebiliriz: Yavuz Sultan Selim'in Umumi Kanunnamesi'nde yalan şahitliğe dair teşhir cezasının verilmesi gerektiğine dair kararın aynı şekilde İmam-ı Azam'ın içtihadı belirtilerek *Mülteka'l-ebhur*'da geçtiği gözlemlenmiştir (Kılınç, 2015: 450). Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu teşhir cezası Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm*'ında geçmemektedir. Bu durum *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı uleması arasında temayüz etmesine sebep olduğu düşünülebilir fakat tek başına yeterli bir sebep olarak görülmemelidir.

Tablo-3: Mülteka'l-ebhur'un Sistematığı

Sıra	İbadât		Sıra	Akitler	
1	كتاب الطهارة		30	كتاب المضاربة	
2	كتاب الصلاة		31	كتاب الوديعة	
3	كتاب الزكاة		32	كتاب العارية	
4	كتاب الصوم		33	كتاب الهبة	
5	كتاب الحج		34	كتاب الإجارة	
	Aile Hukuku		35	كتاب المكاتب	
6	كتاب النكاح		36	كتاب الولاء	
7	كتاب الرضاع			Zorlama ve Alıkoyma/Ceza Hukuku	
8	كتاب الطلاق		37	كتاب الإكراه	
9	كتاب الإعناق		38	كتاب الحجر	
	Ceza Hukuku		39	كتاب المأذون	
10	كتاب الأيمان			Şirketler Hukuku	
11	كتاب الحدود		40		كتاب الغصب
12	كتاب السرقة		41	كتاب الشفعة	
13	كتاب السير		42	كتاب القسمة	
14		كتاب اللقيط		Toprak Hukuku	
15	كتاب اللقطة		43	كتاب المزارعة	
16	كتاب الأبق		44	كتاب المساقاة	
17		كتاب المفقود	45		كتاب الذبائح
	Alışveriş Hukuku		46	كتاب إحياء الموات	
18	كتاب الشركة		47		كتاب الأشربة
19	كتاب الوقف		48		كتاب الصيد
20	كتاب البيوع		49		كتاب الرهن
21	كتاب الصرف			Öldürme Suçu ile İlgili	
22	كتاب الكفالة		50	كتاب الجنایات	
23	كتاب الحوالة		51	كتاب الديات	
	Yargı Hukuku		52	كتاب المعافل	
24	كتاب القضاء			Miras ve Vasiyet Hukuku	
25	كتاب الشهادة		53	كتاب الوصايا	
26	كتاب الوكالة		54	كتاب الخنثي	
27	كتاب الدعوى		55	كتاب الفرائض	
28	كتاب الإقرار				
29	كتاب الصلح				

Tablo-3'te görüldüğü üzere klasik fıkıh metinlerinin konu sıralaması modern hukuk sisteminden farklıdır. Fakat burada yapmaya çalıştığımız husus, her iki sistem arasında bir analiz yapmak yerine *Mülteka'l-ebhur*'un muhtevasını zihinlere daha fazla yaklaştırmak ve bu muhtevayı daha anlaşılır hale getirmektir.

Tablo-3'te yapmış olduğumuz tasnif, konuların peş peşe sıralanırken görünen keskin geçişlerden ve ilgili konularla olan bitişikliğiyle elde ettiğimiz verilerle yapılmaya çalışılmıştır. Başlıklar konuların sıralı biçimlerine uyulup modern tasnif merkeze alınarak tarafımızca konulmuştur.¹⁴ Sözgelimi Halebî, genel fıkıh sistematığına uyarak giriş kısmına *İbâdât* konusuyla başladığı için Kitâbü't-tahâre, Kitâbü's-salât, Kitâbü'z-zekât, Kitâbü's-savm, Kitâbü'l-hacc bölümlerini *İbâdât* başlığı altında ele aldık. *İbâdât* başlığından hemen sonra aile hukukunu ilgilendiren, Kitâbü'n-nikâh, Kitâbü'r-radâ', Kitâbü't-talâk, Kitâbü'l-i'tâk konularına değindiği için müstakil olarak “Aile Hukuku” başlığını verdik. Klasik fıkıh kitaplarının sistematığında genel anlamda *İbâdât* (şapkaları doğru koy) konularından hemen sonra Kitâbü'l-buyû' konusu ele alınır fakat Hanefî literatüründe istisnaları olmakla beraber Kitâbü'n-nikâh ile başlanır (Tablo-2), bunun sebebi nikah akdinin dinî bir akit olamamasına rağmen ibadet manasını taşıyan bir hüviyeti olduğu içindir. Burada ilginç olan husus genel fıkıh sistematığında köle bahsine bitişik olarak incelenen *Kitâbü'l-i'tâk* kısmı burada aile hukukuna taalluk eden konularla bitişik olarak verilmesidir. Muhtemelen Halebî ve Neseî, azâd edilmiş kölenin azâd edilmesinden dolayı elde ettiği bazı haklardan dolayı bu konuyu burada ele almış ve azâd edilmiş köleyi aileden bir ferd gibi düşünmüş olabilirler. Nitekim miras hukukunda da bunu anımsatan asabe-i sebebiye olgusu söz konusudur.

İbâdât ve Aile Hukuku konularından sonra yapılması veya yapılmaması emredilen fiillerin nihayetinde bazı yaptırımları olan hükümlerin bir arada verildiğini görüyoruz. Kitâbü'l-eymân, Kitâbü'l-hudûd, Kitâbü's-serika, Kitâbü's-siyer, Kitâbü'l-lukata, Kitâbü'l-âbık gibi genel manada “yaptırım”ı olan hususları “Ceza Hukuku” başlığı altında inceledik. Kitâbü'l-lakît ve Kitâbü'l-mefkûd bölümlerini ise Ceza Hukuku kısmından ayırdık. Her ne kadar bilinen anlamda ceza hukukunun konularını ihtiva etmese de yaptırımına karşılık gelen

¹⁴ Yani birinci sıradaki Kitâbü't-tahâre'den elli beşinci sıradaki Kitâbü'l-ferâiz'e kadar sıralanan konular *Mülteka'l-ebhur*'un birebir sıralamasıdır. Bizim yaptığımız sadece bu sıralamaları başlıklar halinde birbirinden ayırmaktır. Konu itibarıyla verdiğimiz başlığa uymayan konuları aynı sıra içerisinde yan sütuna kaydirdik.

hükmün cezaî bir neticesi olduğu için bunu bu kısımda ifade ettik. Örneğin, *Kitâbü'l-eymân* kısmında *yemin-i münakidenin* bozulması halinde kişinin cezaî anlamda sırasıyla: Bir köle azat etmesi, on fakiri doyurup giydirmesi, bunları yapamayanın üç gün peş peşe oruç tutması gerektiği belirtilir (Halebî, 2016: 256-257). Bunların uhrevî bir ceza olmasına karşın Halebî ve Nesefî bunu da ceza hukuku bahsi içerisinde değerlendirir. Klasik fıkıh literatüründe uhrevî ve beşerî ceza ayrımı net olmadığı için böyle bir değerlendirmeye girmiş olması da muhtemeldir. Halebî'nin *Kitâbü'l-lakît*, *Kitâbü'l-lukata* ve *Kitâbü'l-mefkûd* konularının Ceza hukukuyla ilişik kısımda ele alması klasik fıkıh sistematığının bir tezahürü olduğu açıktır.

Ceza hukuku olarak sınıflandırdığımız bir önceki bölümden hemen sonra Halebî, *Kitâbü's-şerike*, *Kitâbü'l-vakf*, *Kitâbü'l-buyû'*, *Kitâbü's-sarf*, *Kitâbü'l-kefâle*, *Kitâbü'l-havâle* konularını peş peşe zikredip genel anlamda alışveriş hukuku konularını bir arada vermeye çalışır. Finans ve ekonomi ile irtibatlı konuların izahından sonra bir önceki bölümden tamamen bağımsız bir şekilde keskin bir geçişle *Kitâbü'l-kazâ* konusunu ele alır. Bundan sonra *Kitâbü's-şehâde*, *Kitâbü'l-vekâle*, *Kitâbü'd-da'vâ*, *Kitâbü'l-ikrâr*, *Kitâbü's-sulh*'a kadar yoğun bir şekilde yargı hukukunun genel konularına temas edilir.

Halebî, yargı hukukundan sonra *Kitâbü'l-mudârebe*, *Kitâbü'l-vedîa*, *Kitâbü'l-âriye*, *Kitâbü'l-hibe*, *Kitâbü'l-icâre*, *Kitâbü'l-mükâteb*, *Kitâbü'l-velâ* gibi akde bağlı bazı konuları bir arada verir. *Kitâbü'l-ikrâh*, *Kitâbü'l-hacr*, *Kitâbü'l-me'zûn* konuları “zorlama, alıkoyma ve ceza hukuku” üst başlığı altında toplanacağı gibi *Kitâbü's-şufa*, *Kitâbü'l-kısme* konuları da şirketler hukuku başlığı altında cemedilir çünkü bunların her biri birbiriyle irtibatlı konulardır. Fakat *Kitâbü'l-gasb* bölümü doğrudan şirketler hukuku kısmına dâhil olmadığı için bu bölümden ayırmak zorunda kaldık.

Halebî'nin benimsediği bu konu sıralamasının ilginç yanlarından bir diğeri de insan ve doğal unsurlar arasındaki uhrevî ve beşerî hukuku düzenleyen kurallar bütününe irdeleyen konuları peşi sıra vermesidir. Sözcüleri *Kitâbü'l-muzare'a*, *Kitâbü'l-musâkât*, *Kitâbü'ihyâi'l-mevât* kısımlarını modern sistematikteki toprak hukukunda incelendiği için bu bölümde ele alıp bunun haricindeki *Kitâbü'z-zebâih*, *Kitâbü'l-eşribe*, *Kitâbü's-sayd*, *Kitâbü'r-rehn* konularının dışarıda tutup bölümle ilgisini inceledik. Sırasıyla arazi ortaklığı, bağ bahçe ortaklığı, hayvan kesme, ölü araziyi ihya etmek, içecekler ve avlanma gibi konuları bir arada vermesi Halebî ve Nesefî'nin yaygın anlayışın dışında bir sınıflamaya tabi tuttuğunu

söyleyebiliriz. Elbette ki Kitâbü'r-rehn'in bu sıralamada verilmesi yine klasik fıkıh sistematığının bir ürünüdür.

Öldürme suçu ile ilgili meseleleri sona bırakan Nesefî, Kitâbü'l-cinâyât, Kitâbü'd-diyât, Kitâbü'l-ma'âkıl konularını bir arada verir. Mevsilî'nin (683/1284) *el-Muhtar*'ında Kitâbü'l-ma'âkıl, Kitâbü'd-diyât başlığı altında incelenmesine rağmen Halebî, Serahsî'nin (483/1090) *el-Mebsût*'unda ve Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*'inde olduğu gibi müstakil bir başlık olarak ele alır (Tablo-1).

Halebî, *Mülteka'l-ebhur*'a klasik fıkıh sistematığında olduğu gibi ibâdât konularıyla başlamış ve yine bu sistematığe sadık kalarak ferâiz (Miras) konularıyla bitirmiştir. Kitâbü'l-vesâyâ, Kitâbü'l-hunsâ ve Kitâbü'l-ferâiz konularıyla *Mülteka'l-ebhur*'u tamamlamıştır. Kitâbü'l-hunsânın miras konusuyla doğrudan bir ilişkisi olmamasına rağmen burada incelemesi klasik fıkıh sistematığı anlayışına ters bir durumdur. Nesefî ve Halebî'nin bu konuyu burada ele almasının sebebi hunsâ ve hunsâ-i müşkilin vârislik ile mürislik durumlarını ele almasından kaynaklandığını düşünüyoruz.

Halebî, *Mülteka'l-ebhur*'un sonunda ise şu ifadeleri kullanarak çalışmasını tamamlar:

Mültaka'l-ebhur burada son bulur. Dört kitabın meselelerini terk etmemek için yoğun çaba sarf ettim. Araştırmacı kitapta bir ihlâl fark ederse onu mahalline ilhak etmesini rica ederim. Zira insan nisyân [unutkanlık] mahallindedir... *Hidâye*'den ve *Mecma'u'l-bahreyn*'den çok mesele ekledim. Bu iki eserin dışında kalan kitaplardan ekleme yapmadım, böylece dört kitapta yer almayan meselelerin sihhati hususunda tereddüde düşen kişi kolaylıkla diğer iki eseri inceleyebilir.

Halebî'nin kitabın sonuna not düştüğü bu bilgiden de anlaşıldığı üzere *Mültakâ*'da mutûn-i erba'a denilen temel dört metnin bütün meseleleri mevcut olduğu gibi *Mecma'* ve *Hidâye*'den de bazı meseleler eklenmiştir. Dolayısıyla *Mültaka*'nın büyük oranda dört temel metnin derlemesi iken bu dört temel metinde bulunmayan meseleler ise *Mecma'* ve *Hidâye*'den hareketle esere derc edilmiştir. Fakat Halebî'nin de belirttiği üzere konuların ve meselelerin tasnifi hususunda bazı değişiklikler yapılmıştır.

3.4. *Mülteka'l-ebhur* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Mülteka'l-ebhur telif edildikten sonraki dönemlerde oldukça ilgi çekici bir eser olarak ilmî faaliyetlere konu edilmiştir. Geniş kapsamlı bir içeriğe sahip olmasına rağmen oldukça özet bir tarzda yazılmış olması birçok defa şerh edilmesine ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Hanefî fıkıh literatürünün en çok şerh edilen eserlerinden sayılan *Mülteka'l-ebhur*'un elliden fazla şerhi bilinmektedir fakat bunların 32 adet şerhi günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eseri ilk defa şerh eden İbrâhim el-Halebî'nin öğrencisi el-Hac Ali el-Halebî'dir (Bilmen, 2019: 161). Fakat ne yazık ki bu şerh günümüze ulaşmamıştır. Şükrü Selim Has ise ilk şerh edenin *el-Es'ile ve'l-ecvibetü'l-müte'allika bi-Câmi'i'l-fusûleyn* isimli eserin sahibi Süleyman b. Ali el-Karamânî (ö. 924/1518) olduğunu söylemekteyse de bu bilgi tarihsel açıdan pek mümkün gözükmemektedir (Has, 2020: 549). Çünkü İbrâhim el-Halebî'nin 23 Receb 923 (11 Ağustos 1517) yılında *Mülteka'l-ebhur*'u telif etmesinden yaklaşık 5 ay sonra Süleyman b. Ali el-Karamânî vefat etmiştir.

1. *Mecrâ (Ceryü)'l-ebhur 'alâ Mülteka'l-ebhur*: Nûreddin Mahmûd b. Berekât ed-Dımaşki el-Bâkânî (ö. 1002/1594) tarafından telif edilen bu eser, *Mülteka'l-ebhur*'un en bilinen şerhlerinden biridir. Eserde *Mülteka'l-ebhur*'un metnin çeşitli paragraflara ayırarak inceleyen müellif, lafzî izahatlardan ziyade meselelerin muhtevasını ve diğer meselelerle bağını değerlendirmektedir (Has, 2020: 549). Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1284 vr. 682.

2. *Ferâ'idü Mülteka'l-ebhur*: İsmâil b. Sinâneddin el-Sivâsî (ö. 1048/1638) tarafından yapılan ve IV. Murad'a atfedilen bu şerh çalışmasında, her bölümün girişinde geniş bilgilere yer verilir ve meseleler ayet ve hadislerle temellendirilir. Ayrıca onun, İbrâhim el-Halebî'nin tasavvuf karşıtı düşünceleriyle ilgili meselelerde açıklamaları dikkat çekicidir. İbrâhim el-Halebî'nin, Kadızâdeleri fikrî anlamda besleyen biri olduğunu birinci bölümde ifade etmiştik. İbn Arabî'ye ve Osmanlı toplumunun içinde bulunan bid'atlara yönelik tenkitleri dile getiren İbrâhim el-Halebî'nin düşüncelerinin, daha sonra "Kadızâdeler" olarak toplumsal bir hareket halini alması ve bunun karşısında tasavvuf cenahının muhalefetinin baş temsilcisi olan Sivâsîlerden birinin şerh etmiş olması önemli bir husustur (Has, 2020: 549). Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1283 vr. 424.

3. Halîcû'l-bihâr: Kasapzâde Muhammed b. İbrâhim (ö. 1645/1055) tarafından telif edilen bu eser çoğunlukla *el-Hidâye* ve onun bazı şerhlerine dayanmaktadır (Has, 2020: 549). Bu eser, ilk defa Daru İbn Hazm ve Mektebetü Emir tarafından 2021 yılında beş cilt olarak neşredilmiştir. Yazma nüshası için bkz. Nuruosmaniye Ktp., nr. 1632 vr. 562.

4. Gavvâsü'l-bihâr: Dervîş Muhammed b. Ahmed er-Rûmî (?) tarafından telif edilen şerhin 1065'te (1655) yazıldığı belirtilmiştir. Müellifi hakkında bir bilgiye ulaşılmasa da bu çalışma, *Mültekâ*'daki zamirlerin ve meçhul lafızların izahı, ibareleri daha anlaşılır bir şekilde ifade etmek gibi daha çok gramer analizi şeklinde fikhî terminolojiye katkı sunmuştur (Has, 2020: 549). Yazma nüshası için bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2048.

5. Câmî 'u'n-nukûl ve lâmi 'u'l- 'ukûl: Mustafa b. Ömer el-Üsküdârî (ö. 1092/1682), bu çalışmasında genellikle Hanefî literatürünün müteahhirûn dönemi eserlerine dayanır ve cümlelerin lafzî açıklamalarından daha çok meseleci bir yaklaşımla eseri şerh eder (Has, 2020: 550). Yazma nüshası için bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 8824 vr. 485.

6. Şerhu'l-Mültekâ: Muhammed b. Muhammed el-Halebî (ö. 1105/1693) tarafından telif edilen eserin 1069/1659 yılından önce tamamlanmış olduğu düşünülmektedir (Has, 2020: 550).

7. İzhâru ferâ'idi'l-ebhur (ve îzahu fevâ'idi'l-ehur) fî şerhi Mülteka'l-ebhur: Halîl b. Resûl el-Sinobî (ö. 1075/1664) tarafından telif edilen eser *Gavvâsü'l-bihâr* isimli eserde olduğu gibi ibarelerin anlamını açıklamak için yapılan kısa şerhlerden biridir (Has, 2020: 550). Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 103 vr. 449.

8. Mecma 'u'l-ehur fî şerhi Mülteka'l-ebhur: Mecelle'nin hazırlanışında *Mülteka'l-ebhur*'un yanında sıkça başvurulan kaynaklardan olan bu eser Şeyhîzâde Abdurrahman (ö. 1078/1667) tarafından telif edilip *Mülteka'l-ebhur*'un en önemli ve en hacimli şerhlerindedir. Öyle ki bu çalışma bazen *Mülteka'l-ebhur*'un önüne dahi geçmiştir. Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin (ö. 1066/1656) damadı olması sebebiyle Damad veya Şeyhîzâde (Şeyhîzâde) olarak şöhret kazanmıştır (Has, 2020: 550).

9. *ed-Dürrü'l-müntekâ fî şerhi'l-Mültekâ:* Alâüddîn Muhammed el-Haskefî (ö. 1087/1677) tarafından yazılan bu şerh de *Mecma'u'l-Enhur* gibi en meşhur şerhlerden biri olup mevzuların delillerini ve kaynaklarını ifade etmesiyle temayüz etmektedir. Eser birçok defa basılmıştır (Has, 2020: 550).

10. *el-'Atâ' fî şerhi'l-Mültekâ:* Hisâlî Abdurrahman Çelebi'nin (ö. 1086/1676) eseri olan bu çalışmada *Gavvâsü'l-bihâr*'da olduğu gibi atıf ve zamirlerin işaretlerinin belirtilmesi, cümle kritikleri gibi literal izahlar getirilmesi ve fikhî mevzulara kısa örnekler verilmesi eseri önemli kılan noktalardan biridir. Eserin birden fazla yazma nüshasının bulunması yaygın olarak kullanılan bir şerh çalışması olduğuna işaret etmektedir (Has, 2020: 550). Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 266 vr. 258.

11. *Nûru't-tukâ şerhu'l-Mültekâ:* Ali b. Şerefeddin ed-Dimyâtî ez-Zarîfî'nin (ö. 1110/1698) meşhur *Mülteka'l-ebhur* şerhidir. Özellikle mezhepler arası tartışmalara geniş yer vermesi ve meseleleri ayet ve hadislerle müdellel şekilde izah etmesiyle maruftur (Has, 2020: 550).

12. *İksîru't-tuka fî tahrîri'l-Mültekâ:* Sun'ullah b. Sun'ullah el-Halebî (?), Mekke kadılığı yapan müellifin 1709 yılında bitirdiği bu şerh çalışması, konuyla doğrudan alâkalı olmakla beraber *Mülteka'l-ebhur*'da bulunmayan bazı hususları şerhederek aktarması ve hadislerle delillendirmeye önem vermesiyle temayüz eden bir çalışmadır (Has, 2020: 550). Yazma nüshası için bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2041 vr. 435.

13. *Zâdü'l-'ukbâ fî şerhi'l-Mültekâ:* Abdünnâfi' b. Sâlim Kırîmî'ye (?) ait olduğu belirtilen bu eser ve müellifi hakkında kesin bir bilgi elde edemedik. Yazma nüshadan elde ettiğimiz bilgilere göre 1719'da tamamlanan eser diğer *Mülteka'l-ebhur* şerhlerinden yapılan iktibasların geniş yer tuttuğu hacimli bir şerh özelliği taşır (Has, 2020: 550).

14. *Mühtedi'l-Enhur ilâ Mülteka'l-ebhur:* Vahdetî Osman b. Abdullah el-Celvetî el-Edirnevî (ö. 1130/1718) tarafından telif edilen bu çalışma Şeyhîzâde'nin şerhine içerik olarak çok yakındır. Bu şerh İstanbul'da 1311 ve 1313 yıllarında iki defa basılmıştır (Has, 2020: 550).

15. *el-Mu'âdil*: Bir müddet Maraş valiliği yapan Abdürrahim b. Ebû Bekir el-Meslûv el-Mar'âşî (ö. 1149/1736) tarafından yapılan bu çalışma III. Ahmed'e ithaf edilmiştir. *Mülteka'l-ebhur*'un ilmî değerine yönelik eleştirilerin yoğunlukta olduğu bir ortamda telif edildiği anlaşılan eserin kısa ve yoğun bir metin olduğu göze çarpmaktadır (Has, 2020: 550). Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 422 vr. 340.

16. *Kemâlû'd-dirâye fî cem'i'r-rivâye*: Mevlânâ Mehmed el-İzmirî (ö. 1164/1751) tarafından hazırlanan bu şerh çalışması müellifin mütekaddimûn dönemi Hanefî literatüründen istifade ederek hazırladığı eser *Mülteka'l-ebhur*'un en geniş şerhlerinden olup Sultan II. Mustafa'ya (ö. 1695/1703) ithaf edilmiştir (Has, 2020: 550). Eser Darü'l-Kütübî'l-ilmîyye tarafından 2017 yılında Beyrut'ta 11 cilt olarak basılmıştır. Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 180 vr. 855.

17. *Kâşifü'l-ehur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*: Muhammed b. Yûsuf (ö. 1170/1757) tarafından kaleme alınan kitabın girişinde belirtilen kayıtlara göre bu eserin, özellikle Şeyhîzâde şerhinin eksik veya kapalı bıraktığı bazı noktaları açıklamak üzere kaleme alındığını söylemek mümkündür (Has, 2020: 550). Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 760 vr. 398.

18. *Şerhu'l-Mültekâ*: Mahmudzâde Muhammed b. Rüşdî b. Mahmûd (?) tarafından telif edilen bu eser, Mekke kadılığı yaptığı sırada -kendi istinsah ettiği nüshada belirtildiğine göre- 1755 yılında Mekke'de tamamlanmıştır. Bu eser *Mülteka'l-ebhur*'un en kısa şerhi olarak kabul edilir. Haşiye formunda yapılan bu çalışma bilinen şerh geleneğinin özelliklerini taşımamaktadır. Müellif, bu çalışmasında sadece zamirleri, atıfları ve zor kelimeleri açıklamakla yetinir (Has, 2020: 550). Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 766 vr. 295.

19. *Kifâyetü'l-'ukûl ve'n-nukûl*: Bu eser Divan şairi Ali Nisari Efendi'ye (ö. 1109/1698) aittir (Kılıç, 2020). Büyük ölçüde *el-Hidâye*'ye ve *Kenzü'd-deka'ik*'in şerhlerine dayanan bu çalışma Şükrü Selim Has tarafından sehven Mehmed Hafîd Efendi'ye (ö. 1225/1811) atfedilmiştir (Has, 2020: 550).

20. *Muntehe'l-ebhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*: Diyarbakır müftüsü Nûh b. Halîl b.

Sâlim (?) tarafından yapıldığı, “Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1017” numaralı nüsha kaydından anlaşılmaktadır (Has, 2020: 550).

21. Müntehe’l-ehur şerhu Mülteka’l-ebhur: Nuh b. Halil b. Salim (?) tarafından yazılan bu şerhin içeriğine ve müellifin kimliğine dair de bir bilgiye de ulaşamadık. Eserin yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1017 vr. 583

22. Câmi ‘u’ş-şürûh Şerhu Mülteka’l-ebhur fî’l-furû’: Ahmed b. İbrâhim A‘reczâde el-Celvetî el-Kastamonî (ö. 1119/1708) tarafından telif edilen bu çalışmanın tek bir nüshası mevcuttur. Bu nüsha müellifin kendi el yazısından müteşekkil olup 685 varaktan oluşmaktadır (Maden, 2014: 200). Yazma nüsha için bkz. Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1019 vr. 685.

23. Dürrü’l-bihâr ve künûzü’l-ahyâr: Hasan b. Ali el-Kayserî’ye (ö. 1181/1767) atfedilen bu eserin nüsha kaydı için bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1240 vr. 528.

24. Menba ‘u’l-ehur fî şerhi Mülteka’l-ebhur: Şeyhülislâm Debbagzâde Mehmed Efendi’nin (ö. 1113/1702) kaleme aldığı bu şerh çalışmasının nüsha kayıtları için bkz. Nuruosmaniye Ktp., nr. 1644 vr. 559.

25. Muvazzıhu Mülteka’l-ebhur: Gelibolu müftüsü Süleyman b. Mustafa (?) tarafından yazılan bu şerhin nüsha kayıtları için bkz. Nuruosmaniye Ktp., nr. 1630 (Has, 2020: 550).

26. Şerhu Mülteka’l-ebhur: Murtazâ b. Halîl el-Bozkırî’nin (1012/1603’de sağ) kaleme aldığı bu şerh çalışmasının nüsha kayıtları için bkz. Burdur İl Halk Ktp., nr. 2193 vr. 395.

27. Sefinetü’l-bihâr Şerhu’l-Mültekâ: Bu eser Urfalı Tahir b. Nebi b. Tahir er-Ruhavî’ye (ö. 1730?) aittir. Yazma olarak Nuruosmaniye Kütüphanesinde 1631 numarayla kayıtlı olan bu eser 263 varak olup kayıtlarda iki cilt olarak görünmektedir. Müellif mukaddimesinde bu eserin *Mülteka’l-ebhur*’un şerhi olduğunu belirtmektedir (Sabuncu,

2018: 47).

Mülteka'l-ebhur'un bu şerhlerinin yanı sıra hakkında kesin bilgilere sahip olmadığımız birkaç şerhi daha vardır ki bunları kısaca zikretmek istiyoruz. Bunlar, Ayyûş Mehmed Efendi'nin (ö. 1016/1607) *Şerhu Mülteka'l-ebhur*'u (Güleç, 1991: 287) ve Bostanzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1006/1598) aynı isimde *Şerhu Mülteka'l-ebhur* olmak üzere iki şerhtir (İpşirli, 1992: 311). Yapılan bu şerhlerin nüshaları elimizde mevcut değildir.

***Mülteka'l-ebhur*'un bazı bölümlerine yönelik şerhleri:**

Mülteka'l-ebhur'un belirli bir bölümü üzerine yapılan pek çok çalışma söz konusudur ve bunların bir kısmı şunlardır:

1. *Fezû'l-ebhur 'alâ menseki Mülteka'l-ebhur*: Kadızâde Muhammed b. Sâlih'in (?) hacc babını şerh ettiği çalışmasının nüsha kayıtları için bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 2381 (Has, 2020: 550).

2. *İmamzâde Esad Efendi'nin risâleleri*: Süt kardeşliğiyle ilgili *Dürr-i Yektâ* müellifi İmamzade Esad Efendi (ö. 1267/1851) tarafından telif edilen eserdir (Has, 2020: 550).

3. *Sebkü'l-ebhur 'alâ ferâ'idü Mülteka'l-ebhur*: Alâeddin Ali b. Muhammed et-Tarablusî'nin (?) *Mülteka'l-ebhur*'un ferâiz bâbını şerh ettiği nüsha kayıtları için bkz. Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2518 (Has, 2020: 550).

4. *Kalâ'idü'l-manzûm fî müntekâ ferâ'idü'l-'ulûm*: İbn Abdürrezzâk'ın (ö. 1138/1726), *Mülteka'l-ebhur*'un ferâiz bâbını yaklaşık 400 beyitle manzum hale getirdiği bu eseri, Muhammed Emîn İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) tarafından *er-Rahîku'l-mahtûm şerhu kalâ'idü'l-manzûm* adıyla şerh edilmiştir (Has, 2020: 550).

5. *Dürr-i Manzûm*: Bu eser, Reyî lakablı ferâiz konulu şiirleriyle meşhur Halil b. Ahmed b. Himmet el-Konevî (ö. 1809) tarafından yazılmıştır. *Mülteka'l-ebhur*'un ferâiz bâbını tercüme etmiştir. Bu kitap hakkındaki bazı bilgiler üçüncü bölümde zikredilecektir.

Mülteka'l-ebhur'un Tercümeleri:

1. *Zuhrü'l-âhire:* Hibrî Ali Efendi (ö. 1073/1663) tarafından tamamlanan bu eser *Mülteka'l-ebhur'un* ilk tercümesi sayılabilecek niteliktedir (Has, 2020: 550). Yazma nüshası için bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 7884 vr. 93.

2. *Terceme-i Mülteka'l-ebhûr:* Mehmed Tâhir b. Mehmed er-Rahîmî (ö. 1064/1654) tarafından kaleme alınan bu eser muhtemelen öğrencisi Katibzade Mustafa b. Ali (?) tarafından 1698 yılında istinsah edilmiştir. Bu tercüme teknik olarak *Mülteka'l-ebhûr'un* ilk tercümesi olabilecek bir eser olmasına rağmen istinsah tarihi *Zuhrü'l-âhire'*ye göre daha geç bir dönemde olduğu için *Mülteka'l-ebhur'un* ikinci tercümesi olarak kabul edilebilir Yazma nüshası için bkz. Çankırı Ktp., nr. 303 vr. 532.

3. *Tercüme-i Mevkufâtî:* Midillili Mevkufâtî Mehmed Efendi'nin (ö. 1065/1655) bu çalışması *Mülteka'l-ebhûr'un* tercümelere içinde en yaygın olanıdır. Eserin genel yapısına bakıldığında yapılmış diğer çalışmalardan farklı olarak geniş bir Türkçe şerh hüviyetini taşır. Mevkufâtî, eserin girişinde kendisini bu tercüme yapmaya sevk eden hususun döneminin udeba ve ulemasının Türkçe eserler yazmasına vesile olan Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa olduğunu söyler (Mevkufati, 1993: 12-16). Birçok fıkıh eserinin şerhlerinin yanı sıra fetva eserlerinden de yararlanarak hazırlanan bu eserin birçok baskısı yapılmıştır (Has, 2020: 551). Ahmet Davudoğlu, Zülkarneyn Tatlılı ve Şevket Gürel tarafından "*Mevkufat Mültekâ Tercemesi*" adıyla hazırlanan çalışmada metin sadeleştirilmiş ve eserdeki bazı bahisler çıkarılmıştır (Has, 2020: 550).

4. *Terceme-i Mülteka'l-ebhur:* Mahmûd b. Abdülvehhâb el-Hâmidî (1753'te sağ) tarafından yapılan bu tercüme çalışması 1753 yılında istinsah edilmiştir. Nüsha kaydı için bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 8752. (Has, 2020: 550).

5. *İslam Fıkıhı:* İskilipli Mehmed Âtîf Efendi (ö. 1926) tarafından yapılan bu tercüme çalışması muhteva olarak Mevkufâtî'nin tercüme çalışmasıyla birtakım benzerlikler göstermesinin yanı sıra birçok fıkıh eserinden faydalanılarak hazırlanmış bir çalışmadır. Tercümede yer yer *Mecma'u'l-ehur'*dan alıntılarla karşılaşmaktayız. Birçok kaynaktan beslenerek hazırlanan bu çalışmada, Âtîf Efendi'nin yararlandığı kaynakları da ilgili yerlerde

belirttiğini gözlemlemekteyiz. Dolayısıyla bir tür açıklamalı tercüme çalışması olarak ifade edebileceğimiz bu eser 1994 yılında Abdullah Sivridağ ve Mümtaz Habib Güven tarafından yayına hazırlanmış ve Nehir Yayınları tarafından İstanbul’da basılmıştır.

6. İzahlı Mülteka'l-ebhur Tercümesi: Mustafa Uysal’ın *Mülteka'l-ebhur* tercümesinde (Uysal, 1968) *Behcetü'l-Fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Netîce* gibi fetva mecmuaları, *Mecma'u'l-ehur*, *Ferâ'id* ve *el-Mevkufât* şerhleriyle birçok fıkıh kitabından istifadeyle oldukça faydalı bir çalışma yapılmıştır (Has, 2020: 550).

7. Kelime Manalı Yeni Mültekâ Tercümesi İslam Fıkhrı: Hüsameddin Vanlıoğlu tarafından yapılan bu tercüme Arapça ibarelerin kelime manaları verilerek yapılmış olan modern bir çalışmadır (Vanlıoğlu, 2019).

3.5. Osmanlı Ulemasının Mülteka'l-ebhur Hakkındaki Mülahazalarına Birkaç Örnek

Osmanlı ulemasının telif ettiği metinlere bakıldığında *Mülteka'l-ebhur*’dan övgüyle bahsettikleri görülebilir. Sözgelimi Mevkûfâtî Mehmed Efendi (ö. 1065/1655) *Mülteka'l-ebhur*’un tercümesini yaptığı eserinin girişinde *Mülteka'l-ebhur*’un fikhî meselelerinin yanında hukukî meseleleri de kapsadığını vurgulamak maksadıyla şu ifadeleri kullanır, “Gerçekten bu kitap insanlar arasında geçen dini meseleleri; önemli işleri kapsamaktadır (Mevkufâtî, 1991: 23).” Modern anlayışa göre “fıkıh” terimi insan ile Allah arasındaki bazı uygulamaları da düzenlerken “hukuk” kavramı sadece insanların kendi aralarındaki “hak” ilişkisini düzenleyen birer ilim dalıdır. Bu ayrım klasik fıkıh anlayışında pek karşılaşmadığımız bir durumdur. Fakat klasik literatürde Mevkûfâtî’nin ilgili ifadesinde karşılaştığımız bu durumda Mevkûfâtî’nin *Mülteka'l-ebhur*’un aynı zamanda bir hukuk metni olduğunu vurguladığı anlaşılabilir.

Mevkûfâtî *Mülteka'l-ebhur* hakkındaki sözlerinin devamında kendi zamanındaki alimlerin *Mültekâ*’nın 17. 000 meseleyi içerdiğine dair tespitini aktardıktan sonra tercüme çalışmasında başlangıçta sadece *Mülteka'l-ebhur*’un bazı kapalı cümlelerini Türkçe

açıklamak istediğini fakat herkesin *Mülteka'l-ebhur*'u kolayca anlayıp yararlanabilmeleri için Allah rızasını da umarak eserin tamamını Türkçe'ye tercüme ettiğini belirtir. Daha sonra yaptığı bu tercümeden halkın ve ilim adamlarının kolayca yararlanabileceğini ifade eder (Mevkufatî, 1991: 23).

Mevkûfâtî'nin bu tercüme çalışmasından sonra Şeyhîzâde Mehmed Efendi (ö. 1078/1667) *Mülteka'l-ebhur*'un en yaygın şerhini telif eder. *Mecma'u'l-ehur* ismini verdiği bu şerh çalışmasının girişinde *Mülteka'l-ebhur*'un taşkın bir deniz ve bereketli bir yağmur olduğunu vurguladıktan sonra *Mültekâ*'nın bütün fikhî meseleleri kapsamına rağmen oldukça kısa ve öz bir anlatıma sahip olduğunu ifade eder (Şeyhîzâde, 2012: 28). Şeyhîzâde bu ifadelerden sonra *Mülteka'l-ebhur*'u övmek maksadıyla şunları söyler: “Bu kitap, Hanefî Mezhebinin en faydalı metinleridir ve en güzelidir. Fayda bakımından en tamamlayıcısı ve en olgunudur. Usandırıcı fazlalıklardan uzaktır... Onun şöhreti abartılı nitelemenin üstündedir (Şeyhîzâde, 2012: 28).” Şeyhîzâde'nin *Mültekâ*'yı bu kadar övmesi kendi zamanın *Mültekâ*'ya olan bakışını göstermesi açısından önemli bir ifadedir.

Denizlerin birleştiği yer anlamına gelen “Mülteka'l-ebhur” tamlaması bazı şairler tarafından cümle içerisinde sıkça kullanılmıştır. *Mülteka'l-ebhur*'un telifinden sonra karşılaştığımız bu durum aslında onun edebiyat alanındaki etkisini de gösterebilir. Örneğin meşhur şair Nabî (ö. 1124/1712) yazdığı mektuplarda “Mülteka'l-ebhur” tamlamasını mektubu yazdığı kişiye övgülerde bulunmak maksadıyla kullanır. Şeyhulislam Sadık Mehmed Efendi'ye (ö. 1121/1709) yazdığı bir mektubun girişinde, “sultanım hazretlerinin mülteka'l-ebhur-ı ahsab u ensab...” şeklindeki ifadesinde sultanın etrafında denizlerin bulunduğunu ve sultanın ise bu denizlerin birleştiği yer olduğuna dair bir mecaz kullanır (Nabî, 2017: 350). Nabî, Köprülüzâde Mustafa Paşa'nın (ö. 1102/1691) oğlu Esad Efendi'ye yazdığı diğer bir mektubunda, “beg efendi hazretlerinin mülteka'l-ebhur-ı câh ü celal ve cem'i cevami'-i fazl...” şeklinde bir ifadede bulunarak önemli makamları ve faziletleri bir arada toplayan manasında bir mecaz kullanarak muhatabına bir çeşit övgüde bulunur. Bu örneklerde görüldüğü gibi “Mülteka'l-ebhur” ifadesini müstakil şekilde tamlama olarak kullananların yanısıra bizzat fıkıh kitabı olan *Mülteka'l-ebhur*'u kasteden şairler de vardır. Diğer örneklerini ilerleyen bölümlerde vereceğimiz için bu bölümde Osmanlı şairlerinden

Giritli Sırrı Paşa'nın (ö. 1313/1895) bir mısramı vermekle yetineceğiz. Sırrı Paşa'nın Sırrî mahlasıyla yazdığı şiirlerin bir mısraında şöyle bir ifade geçmektedir, “*Mülteka'l-ebhur* eder berrî sebâtı kişinin” Sırrı Paşa, şiirinin bu mısraında kişinin yollarının ancak *Mülteka'l-ebhur* ile sebat bulacağını ifade eder (Reşad, 2021: 874). Bu da Sırrı Paşa'nın *Mülteka'l-ebhur* hakkındaki düşüncesini göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı hukukçusu olan Sava Paşa'nın (ö. 1904) “*Mülteka'l-ebhur*, İslâm mevzuatının bütün aksamını ihtiva eden bir kanundur.” (Sava, 1955: 119) Şeklindeki ifadesi Osmanlı aydınları tarafından *Mülteka'l-ebhur*'u bir kanun metni olarak düşünüldüğünü göstermesi açısından önemli bir örnektir. Osmanlı'nın son dönem aydınlarından olan Şemseddin Sami'nin (ö. 1904) ifadesine göre Halebî, “*Mülteka'l-ebhur*'da kavâ'id-i fikhîyyenin ekserisini çok kolay bir üslupla bir araya getirmiştir (Sami, 1889: 567).” Onun bu ifadesinde *Mülteka'l-ebhur* hem birçok fihhi meseleyi bir araya getirmiş hem de üslup açısından kolay olarak görülmüştür.

Frenk Mukallidliği ve Şapka isimli eseriyle bilinen İskilipli Mehmed Âtîf Efendi, *Mülteka'l-ebhur*'u tercüme etmiş ve yaptığı bu tercümenin girişinde “fıkıh” ve “hukuk” ayrımı hakkında birtakım mülâhazalarını ifade ettikten sonra Arapça yazılan fıkıh eserlerinden sadece Arapça bilenlerin faydalandığını Arapça bilmeyen halkın bu eserlerden yeterince faydalanamadığını belirtir. Bu sebeple Hanefî fikhının bir özeti şeklinde olup bütün meseleleri ihtiva eden *Mülteka'l-ebhur*'u, tercüme etmeye başladığını vurgular (İskilipli, 1994: 12-13). Âtîf Efendi daha sonra Halebî'nin hayatına ve *Mültekâ*'nın kaynaklarına dair detaylı şekilde bilgi verir. Âtîf Efendi mukaddime kısmının sonunda Osmanlı hukukunda *Mültekâ*'nın neden Mutûn-i erbe'a'dan daha çok tercih edildiğini şu ifadelerle açıklar:

İbaresinin ağırlığı orta derecede olup *Kudurî*, *Muhtâr* gibi gayet kolay, *Kenz* ve *Vikâye* gibi de çok zor değildir. Ayrıca Hanefî Mezhebi'nin imamları İmam A'zam, İmam Ebu Yusuf, ve İmam Muhammed'in aralarındaki ihtilafa *Muhtâr*, *Kenz* ve *Mecma*'da sadece işaretle iktifa edilmiş, *Vikâye*'de ise asla bahsedilememiş iken *Mültekâ*'da bu ihtilafın açıklaması terkedilmediği gibi, işaretle de iktifa edilmemiş bilakis açıkça zikredilmiştir. Adı geçen imamların görüşlerinden daima en tercihe şayan olanı öne almış, tercihi ifade edecek bir sözle

kayıtlanmadıkça geri bırakılan görüşün tercihine de bu suretle de işaret edilmiştir (İskilipli, 1994: 13).

Âtîf Efendi'nin bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere *Mülteka'l-ebhur* kullanım olarak daha pratik bir kompozisyon sunmakla beraber Mutûn-i erbe'a'yı kapsayan bir çalışma olduğu gibi içtihat tercihleri arasındaki güvenilir vurguları onu diğer fıkıh kitaplarından ayırmıştır. Âtîf Efendi'ye göre bu nedenlerden dolayı *Mülteka'l-ebhur* Osmanlı uleması arasında çok tutulan bir eser olmuştur.

Mülteka'l-ebhur'dan istifadeyle hazırlanan *Büyük İslam İlmihali*'nin müellifi Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971), *Mülteka'l-ebhur*'un Hanefî fıkına dair çok değerli bir metin olduğu için birçok kişi tarafından şerh edildiğini, ayrıca *Mülteka'l-ebhur*, *Gunyetü'l-mütemellî fi şerhi Münyeti'l-musallî*, *Muhtasarü Gunyeti'l-mütemellî* isimli eserlerinin de alimler tarafından çok beğenildiğini ifade eder (Bilmen, 2019: 161).

Elde ettiğimiz bu veriler ışığında Osmanlı uleması arasında *Mülteka'l-ebhur*'un oldukça değerli bir eser olduğunu söylemek mümkündür. *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı hukukçuları arasında şöhret bulmaya başlamasıyla beraber Osmanlı hukukunu etkileyen bir eser olmasının önü açılmıştır. Her ne kadar derleme bir eser olsa da sunduğu pratik kompozisyon onu öne çıkaran en önemli unsurlardan biri olmuştur.

Mülteka'l-ebhur hakkında karşılaştığımız bu olumlu görüşlerin yanı sıra olumsuz görüşlere sahip olan araştırmacılarla da karşılaşmaktayız. Söz gelimi Hayrettin Karaman'ın İskilipli Mehmed Âtîf Efendi'ye ait olan *Mültekâ* tercümesinin girişine yazdığı sunuş metninde *Mülteka'l-ebhur* hakkında “Fıkıh tarihinde yeri önemli değildir (İskilipli, 1994: 10).” Şeklinde bir ifade kullanmaktadır. *Mültekâ* hakkında karşılaştığımız tek olumsuz kanaat bundan ibarettir.

3.6. Batılı Araştırmacılara Göre *Mülteka'l-ebhur*'un Önemi

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'daki ilim adamlarının özellikle Kanuni sonrası Osmanlı hukukunu *Mülteka'l-ebhur* üzerinden okuduklarını görüyoruz. Sözgelimi oryantalizmin kurucu figürlerinden ünlü Fransız İndolog ve gezgin Anquetil-Duperron (ö. 1805), 1778 tarihli *Legislation Orientale* isimli çalışmasında *Mülteka'l-ebhur*'dan bazı

alıntılar yaparak Osmanlı Hukukuyla ilgili açıklamalarda bulunur. Duperron, bu çalışmasında “Şark despotizmi” kavramı altında Doğu’da özel mülkiyetin olmadığı fikrini öne süren Montesquieu ve diğerlerinin büyük yanılgılar içerisinde olduğunu ve onların bu iddialarının Avrupa’nın Doğu ülkelerini sömürgeleştirmek için kullandıkları bir argüman olarak ileri sürdüğünü ve bununla yapılan işgallerin rasyonelleştirilmesi amaçlandığını savunur. Duperron ayrıca bu eserinde Osmanlı, İran ve Hindistan’ın despotizmle yönetildikleri fikrine karşı çıkmıştır (Sunar, 2012: 70). Duperron, bu “Şark despotizmi” kavramının içinin boş bir yanılgıdan ibaret olduğunu dillendirirken Osmanlı Devleti’nde toprak mülkiyetinin varlığını *Mülteka’l-ebhur*’a dayanarak savunmuştur (Duperron, 1778: 255).

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla batılı araştırmacılar tarafından Osmanlı Hukuku alanında yapılan çalışmalarda *Mülteka’l-ebhur*’dan ilk defa bahseden Anquetil-Duperron olmuştur. Duperron’un seyyah kimliği vesilesiyle kendi dönemindeki birçok ülkeyi gezmiş ve gezdiği bu yerler sebebiyle elde ettiği birikimi çalışmalarına yansıtmıştır. Onun Osmanlı Hukuku ile ilgili bir meseleyi ele alırken *Mülteka’l-ebhur*’u kaynak alması dönemin *Mülteka’l-ebhur*’a olan teveccühünü göstermesi açısından önemlidir.

Duperron’un muasırı olan bir diğer araştırmacı Venedik doğumlu Cizvit papazı Gian Battista Toderini (ö. 1799), *Letteratura Turchesca* isimli eserinde Fatih Sultan Mehmet zamanında Molla Hüsrev’in *Dürerü’l-hükkâm*’ının yerine Kanunî Sultan Süleyman zamanında *Mülteka’l-ebhur*’un geçtiğini belirtir. Ayrıca *Mülteka’l-ebhur*’un kaynaklarından bahsettikten sonra *Mültekâ*’nın iyi hazırlanmış bir hukuk metni olduğunu ileri sürer (Toderini, 1787: 46).

Mülteka’l-ebhur’u batıya tanıtan en önemli isimlerden biri de Ignatius Mouradgea D’ohsson’dur (ö. 1807). Osmanlı tebaasındaki ismi “Muratcan Tosunyan” olan D’ohsson’un en önemli çalışması olan *Tableau général de l’Empire Othoman*, üç cilt halinde Paris’te basılmıştır. Bu eser İslâm hukuku ve Osmanlı tarihi olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır (Beydilli, 1994: 497). İslam hukuku kısmına *Mülteka’l-ebhur* ve Neseffî’nin (ö. 537/1142) *Aka’idü’n-Neseffî* eserleri kaynaklık etmiştir.¹⁵ Osmanlı tarihi kısmında ise

¹⁵ İslam hukuku kısmına Neseffî’nin *Aka’idü’n-Neseffî* isimli eserinin kaynaklık etmesinin temel sebebi batılı araştırmacıların fıkıh eserlerinin girişinde bulunan *İbadât* kısmında bulunan *Kitab’ut-taharet* kısmının aslında *akait* kısmıyla yer değiştirilen bir kısım olduğunu düşünmelerinden kaynaklanmaktadır nitekim A. Heidborn’da böyle düşünür. İlerleyen kısımlarda bu konuya da değinilecektir.

başlangıçtan 1774 yılına kadar gelen bir Osmanlı tarihidir. D’ohsson eserin ilk iki cildini III. Selim’e sunmuştur. Eseri çok beğenen III. Selim, “Musannifini Hak Teâlâ İslâm ile müşerref eyleye” diye bir hatt-ı hümayun yazdırmıştır (Beydilli, 1994: 497). Bu durum eserin Osmanlı devlet erkanı tarafından incelenmesini ve eserin önem kazanmasını sağlamıştır. D’ohsson bu eserini hazırlarken bab-ı ali’den çok yardım aldığını belirtir (Beydilli, 1994: 497). Bu da devlet merkezinin *Mülteka’l-ebhur*’a bakışını gösteren önemli bir donedir. D’ohsson eserinin giriş kısmında *Mülteka’l-ebhur* hakkında şunları söylemiştir:

Bu uzun çalışmanın ortasında, her şeyden önce Osmanlı milletinin inançlarını, ibadetlerini, görgülerini, kamu yönetimini esas olarak da bu meşhur evrensel kanunla, Osmanlı milletini tanıtmaya gereği duydum. İbrahim el-Halebî’nin adını *Mülteka’l-ebhur* olarak verdiği bu eser, geniş İmparatorluğun ve tüm Müslüman halkların dini yasalarını oluşturur (D’Ohsson, 1787: VI).

D’ohsson burada *Mülteka’l-ebhur*’un “fameux code universel/Ünlü evrensel kod (kanun)” olduğunu vurgulayarak kendi zamanındaki *Mülteka’l-ebhur* algısını gösteren ifadeler kullanır. D’ohsson, eserinin ilerleyen sayfalarında Osmanlı’nın kuruluşundan *Mülteka’l-ebhur*’a kadar özet bir hukuk tarihi sunar. Neredeyse tüm fıkıh kitaplarından ve onların bazı özelliklerinden bahseder. Daha sonra D’ohsson İbrâhim el-Halebî’nin hayatından kısaca bahsettikten sonra *Mülteka’l-ebhur* hakkında şunları söyler:

“Denizlerin birleştiği kitap” anlamına gelen bu şatafatlı isim, onun eserinin ve eserinin kaynağı olan kitapların enginliğini ima eder. Birçok fıkıh kitabının yerini alan bu eser, imparatorlukta görülen neredeyse tek fıkıh kitabıdır. Tüm ibadet uygulamalarıyla birlikte medenî, cezaî, ahlakî, politik, askerî, adlî, malî ve tarım yasalarını kapsar. Elli yedi kitaba bölünmüş ve farklı bölümlere ayrılmıştır. Ancak, bu yasaların hazırlanmasında çok az yöntem vardır, çoğu konu karışıktır. Konuları daha açık ve anlaşılır kılmak için, onları başka bir düzende sunma, orada meydana gelen sık tekrarları ortadan kaldırma ve basit yer değiştirmelerle daha fazla işe yarar hale getirmek istedik (D’Ohsson, 1787: 24).

D’ohsson burada *Mülteka’l-ebhur* hakkında “...confluent des mers/Denizlerin birleştiği yer” ifadesini kullanır. Sava Paşa, D’ohsson’un bu ifadesini ve diğer iddialarını şöyle eleştirir:

D’ohsson, “*Mülteka’l-ebhur*” terkinin denizlerin birleştiği mahal "colfluent des mers" şeklinde tercüme etmiştir. Tercüme serbesttir. Ancak tercümenin bahsedilen eser hakkında bir

fikir vermesi lâzımdır. *Mülteka'l-ebhur*, İslâm mevzuatının bütün aksamını ihtiva eden bir kanundur. *Mülteka'l-ebhur* müellifi eserine vermiş olduğu unvana D'ohsson'ın tercümesinde kullandığı terkibi kastetmemiştir. İslâm mevzuatının taksimatı, bu günkü hukuk kanunlarında takip olunan sisteme uygun bulunmaktadır. Teşrii mevzuatın hukuku medeniye, hukuku ceza ve hukuku ticaret şeklinde bir taksime tabi tutulması, *Mülteka'l-ebhur*'nın esasını teşkil eden altı eserin müelliflerince meçhul idi. *Mülteka'l-ebhur* muharrirleri bu altı eseri altı tane deniz farz ederek bir tek noktada birleştirmektedir. Eserine bunun için "Denizlerin birleştiği mahal" ismini vermiştir (Sava, 1955: 119).

Sava Paşa, ilgili itirazına D'ohsson'un Arapçayı ve İslâm hukuk tarihini bilmediğini, *Mülteka'l-ebhur*'un kaynaklarından habersiz olduğunu vurgulayarak *Mülteka'l-ebhur* isminin çeşitli hukuk dallarını bir araya getirdiği için bu isimle anılmadığını aslında muhtelif fıkıh metinlerini bir araya getirdiği için müellif tarafından bu isim verildiğini belirtir. Sava Paşa daha sonra D'ohsson'un çok çalışkan ve dürüst bir muharrir olmasına rağmen bu konuda yanıldığını ifade ederken Arapların modern hukuk sistematiğine sahip olmadığı halde D'ohsson'un *Mülteka'l-ebhur*'u bu sistematiğe uyarlamaya çalışmak gibi zor bir işe kalkıştığı için eleştirmektedir. Nitekim Sava Paşa, İslâm müçtehitlerinin hukuk mevzuatının ne şekilde taksim edildiğine dair uzun açıklamalar yaptıktan sonra İslâm kanununun müessislerince taksim edildiği şekli haricinde bir taksime tabi tutulamayacağını iddia etmiştir (Sava, 1955: 120). Sava Paşa'nın *Mülteka'l-ebhur* hakkındaki şu sözü çalışmamız açısından dikkate değerdir: "*Mülteka'l-ebhur*, İslâm mevzuatının bütün aksamını ihtiva eden bir kanundur." (Sava, 1955: 119).

D'ohsson çalışmasının ilerleyen satırlarında *Mülteka'l-ebhur*'un derleme bir çalışma olduğunu belirttikten (D'Ohsson, 1787: 28) sonra *Mülteka'l-ebhur*'un halkı eğitmek ve adaleti tesis etmek için önerilen bir kitap olduğunu, İmparatorluk mahkemelerinin *Mülteka'l-ebhur*'a dayalı hükümler verdiğini ve *Mülteka'l-ebhur*'un olmadığı hiçbir mahkemenin olamayacağını ifade eder (D'Ohsson, 1787: 53). D'ohsson, daha sonra bölümler halinde *Mülteka'l-ebhur*'dan tercüme yapar.

D'ohsson'un bu çalışmasını incelediğimiz zaman doyurucu bir *Mülteka'l-ebhur* tercümesiyle karşılaştığımızı söylemek pek doğru olmaz. Nitekim *Mülteka'l-ebhur*'un bazı bölümlerini atlamış ve bazı yerlerini ise sadece yorumlayarak geçmiştir. Bu haliyle tam anlamıyla bir *Mülteka'l-ebhur* tercümesi olduğunu düşünmesek de kendi zamanı için geniş

çaplı iyi bir derleme çalışması olduğunu söylemek mümkündür. D’ohsson, kendisinden sonraki batılı düşünürleri derinden etkilemiş bir isimdir. Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında da görüleceği üzere özellikle Avrupalı entelijansiyanın Osmanlı Hukuku üzerindeki çalışmalarına kaynaklık etmiştir.

D’ohsson’un öncülük ettiği Osmanlı Kültürüne dair çalışmaların bir diğerini Thomas Thornton (ö. 1814) yapmıştır. Henüz 28 yaşındayken Türk-İngiliz ortaklığında kurulan *Levant Company* isimli şirketin temsilcisi olan Thornton, 1793 yılında İstanbul’da bulunan İngiliz fabrikasına gönderilir ve 14 yıl boyunca İstanbul’da kalır (“Thomas Thornton (merchant)”, 2022). Sık sık seyahatler yapan Thornton, ilk baskısını 1807 yılında yayınladığı *Türkiye’nin Bugünkü Durumu* anlamına gelen *The Present State of Turkey* isimli eseri için bilgi toplama fırsatı bulur. Thornton bu eserinde Osmanlı’nın o günkü durumunu yansıtan önemli bilgileri bir araya getirmiştir. Osmanlı kültüründen bahsedip giyim-kuşam, ezan, temizlik gibi birçok konuda detaylı bilgiler vermekle kalmayıp eserin sonuna sözlük tipi bir “index” de koymuştur.

Thornton, hazırladığı bu index’te *Mülteka’l-ebhur*’dan “Osmanlı İmparatorluğunun Anayasası” anlamına gelen “Constitution of the Ottoman empire- Multeka, canon nameh” olarak bahsetmiştir (Thornton, 1809: 452). Index’in ilerleyen sayfalarında ise özel anlamda *Mültekâ*’yı “Dinî ve medenî kanunlar bütünü” anlamına gelen “Code of religious and civil laws” olarak tanımlamıştır (Thornton, 1809: 477).

Thornton’un *Mülteka’l-ebhur*’u adeta bir anayasa olarak tanımlamasından sonra Osmanlı Tarihi alanında batı dünyasının en önemli bilim adamı olan Joseph von Hammer-Purgstall (ö. 1856) *Mülteka’l-ebhur* hakkında ilginç iddialarıyla bilinen bir isimdir. Avusturyalı tarihçi Hammer, 1799 yılında İstanbul’a diplomat olarak gelir ve burada Osmanlı’yı yakından tanıma fırsatı bulur. Bu sırada Osmanlı tarihi, kültürü ve doğu dilleri alanında geniş ölçüde çalışmalar yapar. Hammer, asıl ününü Almanca olarak yazdığı *Geschichte des Osmanischen Reiches* isimli Osmanlı’nın kuruluşundan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’na kadar Osmanlı tarihini konu aldığı eserine borçludur (Ortaylı, 1997: 492).

Hammer, Osmanlı Devleti'nin idarî tarihini ele aldığı *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung/ Osmanlı İmparatorluğu Devlet Anayasası ve Devlet Yönetimi*¹⁶ isimli eserinde *Mülteka'l-ebhur* hakkında genel bilgiler verdikten sonra şunu söyler: “Muhtemelen Sultan Süleyman, Halebî'nin Sultan II. Mehmet'in Molla Hüsrev'den *Durerü'l-hükkâm*'ı derlemesini istemesi gibi böyle bir kitap yazmasını istedi.” (Has, 1981: 297).

Hammer'ın bu ilginç iddiası her ne kadar reddedilmeye müsait olsa da doğruluk payının olduğuna dair açıklamaya daha önce temas etmiştik. Hammer bu teorisini ifade ettikten sonra *Mülteka'l-ebhur* hakkında “zamanın en eksiksiz ve iyi düzenlenmiş eseri” ifadesini kullanır (Has, 1981: 297). Ayrıca Hammer, *Mülteka'l-ebhur*'un konularından kısaca bahsedip ilgili bahsi sonlandırır (Hammer, 1815: 12).

Batılı araştırmacıların *Mülteka'l-ebhur*'dan veya Osmanlı Hukukundan bahseden çalışmalarında genelde D'ohsson ve Hammer'e atıfta buldukları görülebilir. Bu iki ismin Osmanlı tarihi açısından önemli çalışmaları bulunmaktadır. İşte Hammer'ın çalışmalarına atıfta bulunup eserinde *Mülteka'l-ebhur*'a uzun bir bölüm ayıranlarından biri de Jean-Henri Abdolonyme Ubcini'dir (ö. 1884).

İlginç bir kişiliğe sahip olan Fransız şarkiyatçı Ubcini, daha önceden sıradan bir kolej öğretmeniymişken bir anda bürokraside yüksek mevkilere gelir. Sık sık İstanbul'a gelip burada uzun yıllar kalan Ubcini, zamanla İstanbul'da geniş bir çevre edinir. Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa, Âli Paşa ve Ahmed Vefik paşalar gibi zamanın önemli devlet adamlarıyla çeşitli ilişkiler kurar (Arıkan, 2012: 32). Kurduğu bu ilişkiler ağı onun birçok konuda bilgi toplamasına ve bazı istatistikler oluşturmaya olanak sağladı. Özellikle Osmanlı Devleti'nde dinî, hukukî, siyasî, ekonomik, askerî ve ticarî gibi birçok alanda incelemeler yapıp yazdığı mektuplarla adeta Osmanlı Devleti'ni tüm yönleriyle Avrupa milletlerine tanıtır.

Ubcini elde ettiği bu bilgileri 1850 yılının mart ayından başlamak üzere Paris'te yayınlanan *Moniteur Universel* gazetesinde düzenli olarak mektuplar halinde yayınladı. O bu mektuplarını *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique,*

¹⁶ Eser klasik Almanca'daki “Blackletter” yazı stiline “Fraktur” versiyonuyla yazıldığı için asıl metinden istifade edemedik.

administratif, militaire, commercial etc. de l'Empire ottoman depuis le khattichérif de Gulkhane 1839 (Paris 1851-1853) ismiyle kitaplaştırdı (Arıkan, 2012: 32). Yer yer Hammer'a atıflar yapan Ubicini, eserin I. cildinde Tanzimat'la birlikte değişen Osmanlı kurumlarını ve toplumsal yapıyı ele alır, II. ciltte Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayri müslimlerin durumu tarihsel ve hukuksal açıdan inceler (Arıkan, 2012: 32).

Ubicini bu eserinde *Mülteka'l-ebhur*'a büyük bir bölüm ayırmış ve *Mülteka'l-ebhur* hakkında şunları söylemiştir:

Kanûnî Sultan Süleyman'dan beri imparatorlukta tam yetkiye sahip olan ve *Mülteka'l-ebhur* (*la jonction des deux mers* - iki denizin birleştiği yer) başlığı altında hazırlanan (*Dürerü'l-hükkâm*'dan sonra) ikinci derleme, Halep'in yerlisi olan alim Şeyh İbrahim el-Halebî'nin eseridir... Yazar, İslamiyet'in başlangıcından bu yana, fıkıh ve teolojinin çeşitli konularında, kendisinden önceki hukuk alimleri tarafından hükme bağlanan her şeyi bu kitaba dahil etmiştir. İnanç, ibadet, ahlak, medeni ve siyasi hukuk gibi noktaların her biri ondan sonra herhangi bir açıklamayı, herhangi bir yorumu imkânsız kılmak için değişmez bir şekilde o kitaba yerleştirilmiştir. *Mülteka'l-ebhur* orijinal olarak Arapça yazılmıştır (Ubicini, 1853: 148).

Ubicini, bunları söyledikten sonra Mevkûfâtî Mehmed Efendi (ö. 1065/1655) tarafından yapılan Türkçe tercümesinden bahseder. *Mülteka'l-ebhur*'un derleme bir çalışma olduğunu ifade ettikten sonra içerik olarak Roma Hukukuna benzediğini iddia eder (Ubicini, 1853: 148).

Ubicini, bu sözlerinden sonra özel bir başlık altında *Mülteka'l-ebhur*'u geniş bir şekilde analiz etmiş, metnin güçlü ve zayıf yönlerini kendince tespit etmeye çalışmıştır. Ubicini'ye göre *Mülteka'l-ebhur*'un sistematığının tüm karışıklığına rağmen Roma hukuku sistematığına benzemektedir. Kendisi *Mülteka'l-ebhur*'un sistematığı hakkında şunları söylemiştir: “*Mülteka'l-ebhur*'da ele alınan konular, çok sayıda başlık (bab) veya kitap (kitab) altında oldukça karışık bir şekilde sınıflandırılır ve bir bütün olarak sekiz özel konuya ayrılır. Bunlar: “Dini Kanun (Le Code religieux), Siyasî Kanun (Le Code politique), Askerî Kanun (Le Code militaire), Medenî Kanun (Le Code civil), Hukuk ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu (Le Code de procédure civile et criminelle), Ceza Kanunu (Le Code pénal), Ticaret Kanunu (Le Code de commerce), Avlanma Kanunu (Le Code de la chasse).” (Ubicini, 1853: 148-149).

Ubicini, *Mülteka'l-ebhur*'u böyle sınıflandırdıktan sonra sıraladığı bu sekiz başlığı tek tek açıklamaya ve analiz etmeye başlar. Ubicini'nin bu çabası kendi dönemindeki Osmanlı'nın son üç asırda yaşadığı değişimleri daha iyi okuyup analiz etmek maksadını taşıdığını düşünmek mümkündür. Fakat onun Osmanlı hukukunu *Mülteka'l-ebhur* üzerinden okuması devrin Osmanlı bürokrasisinin *Mülteka'l-ebhur*'a bakışını gösteren önemli bir ipucudur. Nitekim kendisinin Osmanlı bürokrasisindeki çevresinin genişliği bu iddiayı destekler niteliktedir.

Ubicini, *Mülteka'l-ebhur*'u Osmanlı hukukunda yürürlükte olan resmî bir kanun mecmuası olarak görür ve 1840 Ceza Kanunnâme'sinden bahsedip konu hakkında şöyle der:

Mülteka'l-ebhur'un ceza kanunu, hükümleri 1840'ta yayınlanan yeni kanunla büyük ölçüde yürürlükten kaldırılıp şimdi bahsedeceğim üç kitapta yer almaktadır. Bu kitaplardan ilki, Arapça "sınırlar" veya kanunun çevresine konulan ve çiğnenmesine izin verilmeyen engeller anlamına gelen bir kelime olan "Hudûd" adını taşır. Diğeri, kısas veya diyetle (kan bedeli) ilgili kanunun yürürlükte olan mevzuatla kaldırılmış veya değiştirilmiştir (Ubicini, 1853: 148-149).

Ubicini, *Mülteka'l-ebhur* üzerine yapmış olduğu analizin sonlarına doğru *Mülteka'l-ebhur* hakkında şu çarpıcı açıklamayı yapar: "İşte bu özünde "Bulletin des lois"¹⁷ de dahil olmak üzere tüm Fransız Kanunlarının içerdiğinden daha fazla konuyu içeren *Mülteka'l-ebhur* yasasıdır. Hukukçular yerine ilahiyatçılar tarafından formüle edilen bu kurallar, bu nedenle esasen sistematiklikten yoksundur. *Mülteka'l-ebhur*, bir kanunlar mecmuası olduğu kadar bir ahlak kitabı veya hukukla ahlakın karışmış olduğu bir kitaptır (Ubicini, 1853: 165)." Ubicini bu çalışmanın sonuna koyduğu indexte *Mülteka'l-ebhur*'u "Grand recueil de jurisprudence des ottomans/ Osmanlı fikhının büyük özeti" olarak tanımlar (Ubicini, 1853: 581).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru geldiğimizde batılı araştırmacıların metinlerinde Osmanlı'ya karşı daha eleştirel bir dil kullanıldığı görülür. Sözgelimi James Lewis Farley (ö. 1885), 1876 yılında yayınladığı "*Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*" isimli eserinde *Mülteka'l-ebhur* hakkında ilginç sayılabilecek değerlendirmelerde

¹⁷ Fransız Devrimi sırasında halkı yöneten "yasaların, emirlerin ve düzenlemelerin resmî bir antolojisi" olarak oluşturulan bir Kanun Bülteni veya bir tür Resmî Gazete.

bulunup Türkler ve İslam ile ilgili de bazı yanlışlarını da aktardığı söylenebilir (Farley, 1876: 153). Farley, bu eserinde Hristiyan ve Müslümanlar arasındaki giyim kuşam ve toplumsal farklılıkları *Mülteka'l-ebhur*'da geçmediği halde *Mülteka'l-ebhur*'da geçiyormuş gibi gösterip şu ifadeleri kullanır:

Mülteka'l-ebhur'da şöyle geçer: "Hristiyan bir kimse bindiği hayvanın eyerinden ayırt edilmelidir... Sele gibi bir eyere binmeyecek, zaruret olmadıkça atına binmeyecek, bindiği zaman bile halka açık yerlerde atından inecek, bilgin, dindar ve soyluların giydiği elbiseleri giymeyecek. Kadınlar sokaklarda ve hamamlarda ayırt edilecek. İnsanlar onun için dua etmesinler ve ona selam vermesinler diye evine bir işaret konulacak... Haracını ayakta ödeyecek. Haracı alan oturur vaziyette yakasından yakalar ve sarsarak ona "Haraç öde, haraç! Ah, ey Allah'ın düşmanı!" der (Farley, 1876: 152).

Farley, burada belirttiği konular hususunda Osmanlı sosyolojisindeki bir gerçeği ifade etmek istemişse de kaynak olarak *Mülteka'l-ebhur*'u göstermesi teknik olarak bir yanlışlıktan ibarettir. Nitekim *Mülteka'l-ebhur*'da Hristiyanlar ile ilgili meseleler oldukça az ve yüzeysel bilgilerden öte değildir. Örneğin *Mülteka'l-ebhur*'da Hristiyanlar: Kitâbü'l-eymân, Kitâbü's-siyer, Kitâbü'z-zebâih, Kitâbü'l-ferâiz gibi kısımların tali meselelerinde geçmektedir. Dolayısıyla Farley'in ifade ettiği gibi giyim kuşam vs. hususlarla ilgili bilgiler *Mültakâ*'da yer almamaktadır.

Farley, eserinin ilerleyen bölümlerinde *Mülteka'l-ebhur*'un değiştirilemez bir kanun olduğunu ve buna padişahın bile güç yetiremeyeceği hakkında şunları söyler:

Mamafih bu eser, herhangi bir kararın kendi aramızda olabileceğinden çok daha büyük bir yetkiye sahiptir. Çünkü Türkiye'de hiç kimsenin ne Padişahın ne de Hükümetin, bir araya gelip ülkenin fıkıh kanununu değiştiremeyeceği veya yürürlükten kaldıramayacağı temel bir ilkedir. Padişah Türklere hükmeder, ancak Kur'ân ve *Mülteka'l-ebhur* padişaha hükmeder (Farley, 1876: 156).

Farley'in bu haklı tespiti Osmanlı hukukunda *Mülteka'l-ebhur*'un yerini gösteren önemli bir değerlendirmedir. Özellikle, "Padişah Türklere hükmeder, ancak Kur'ân ve *Mülteka'l-ebhur* padişaha hükmeder." olarak tercüme edilebilecek, "The Sultan rules over the Turks, but the Koran and the Multeka rule the Sultan" sözü serlevha niteliğindedir.

Zamanla batılı araştırmacılar arasında şöhret kazanan *Mülteka'l-ebhur* 'un tamamı ilk defa Henri Joseph Sauvaire (ö. 1896) tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir. Sauvaire'yi çalışmamız açısından önemli kılan husus onun *Mülteka'l-ebhur*'u olduğu gibi tercüme eden ilk isim olmasıdır. Ondan önce Ignatius Mouradgea D'ohsson'un yapmış olduğu çalışma *Mülteka'l-ebhur*'un bir derlemesi niteliğindedir fakat 1901 yılında yayınlanan *Catalogue of Arabic Books in The British Museum*'dan elde ettiğimiz bilgiye göre Sauvaire, hem *Mülteka'l-ebhur*'un asıl metnini hem de Şeyhîzâde Abdurrahman'ın *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* adlı meşhur eserini tercüme etmiştir. Ayrıca bu katalog çalışmasında *Mülteka'l-ebhur* Osmanlı Anayasası olarak geçmektedir (Ellis, 1901: 582-583).

Sauvaire, 1876 yılında Marsilya'da katıldığı bir kongrede *Mülteka'l-ebhur*'un yazarı ve kaynakları hakkında kısa bilgiler verdikten sonra *Mülteka'l-ebhur* hakkında şu ifadeleri kullanır:

Müslümanların yasaları ilğimizi daha çok hak ediyor diye düşünüyorum. Mısır Hidivi'nin zengin ülkesine henüz yeni bahşettiği yargı reformunun ardından bugün yeni İskenderiye, Kahire ve İsmailiye'de faaliyet gösteren mahkemelerin birçok konuda verdiği kararlar hep bu yasalara dayanmaktadır. Ve ne yazık ki Avrupalı yargıçlar henüz bu seviyede bir çalışma gösterememişlerdir. İslam alimleri ve onların sayısız yorumcuları tarafından hem pratik hukukta hem de hukuk ilminde, özellikle Hanefî mezhebine ilişkin olarak yazılan muazzam ciltlerin çoğu hala tercüme edilmeyi beklemektedir. *Mülteka'l-ebhur* 1276 (1860) basımı üzerine yapılmış çevirisini size sunmaktan onur duyuyorum (Sauvaire, 1876: 189-190).

Sauvaire, bildirisinin geri kalan kısmında Kitâbü'l-hîbe ve Kitâbü'l-gasb kısımlarının tercümelerini verir. Daha sonra Şeyhîzâde Abdurrahman'ın *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* eseri hakkında bazı bilgilere yer verip bu eserden de bazı tercüme örnekleri sunar (Sauvaire, 1876: 205).

XX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalı bilim adamları Osmanlı Hukuku ile ilgili çalışmalarını daha akademik bir seviyede tutarak Osmanlı hukuku ile ilgili değerlendirmeler yaparken teorik bir zemin oluşturmaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. A. Heidborn (?) tarafından yapılan bir akademik çalışma bunun en önemli göstergelerinden biridir.

Bilinen tek kitabı olan “*Manuel de Droit Public et Administratif de l'empire*

Ottoman” isimli çalışması üzerinden elde ettiğimiz bilgiye göre bu çalışma Osmanlı kamu hukuku, idare hukuku ve ekonomik düzeni üzerine yapılan bir çalışma olarak göze çarpıyor. Eserin baskı tarihi olarak farklı nüshalar karşılaştırıldığında ilk baskısı 1908 yılında, ikinci baskısı ise 1909 yılında yapılmıştır. Fransızca yazılmış olmasına rağmen Alman bir firma olan C. W. STERN tarafından iki cilt halinde basılmıştır.

Eserde birçok defa atıfta bulunulmasına rağmen üzerine yapılan herhangi bir çalışmayla karşılaşmamaktayız. Eserde *Mülteka'l-ebhur*'un konu sıralamasıyla beraber *Mülteka'l-ebhur*'dan uzunca bahsedilmiştir. Heidborn burada Osmanlı toplumunda hukuk kitaplarına verilen ismin “fıkıh” olduğunu belirtir ve fıkıh kitaplarının bir kısmının anlaşılması zor metinler olduğunu, bir kısmının ise gereksiz ayrıntılarla dolu olduğunu ifade eder. *Mülteka'l-ebhur*'un bu her iki gurubun arasında olduğunu ve diğer fıkıh metinlerine göre daha sade ve daha açık olduğunu belirtir. Heidborn, *Mülteka'l-ebhur*'un içeriği ve konu sistematığı hakkında şunları dile getirir:

Mülteka'l-ebhur'un yazarı, tüm meslektaşları gibi, yasal hükümlerin kendisinden önceki dini hukukun yani “*İslam'ın temelleri*” olarak adlandırılan insanın Allah'a borçlu olduğu hürmet (ibadet) uygulamalarını düzenleyen kaideleri ilk sırada incelemiştir. Bunların sayıları beştir: İman (La profession de foi), namaz (La prière), zekât (Le payment de l'impôt), oruç (Le jeune) ve hac (Le pélerinage). Bununla birlikte bu beş ibadet çeşidinden *Mülteka'l-ebhur*, diğer benzer eserler gibi, yalnızca son dördünü inceler ve teolojik kitaplarda (kelam) ortaya konan ilk sıradaki iman bahsinin yerine, arınma (taharet) ile yakından bağlantılı bir bölümle değiştirir (Heidborn, 1908: 85).

Görüldüğü gibi Heidborn fıkıh sistematığında tahâret bahsi ile iman bahislerinin yer değiştirdiğini ileri sürerek klasik fıkıh sistematığına farklı bir bakış açısı sunar. Ayrıca *Mülteka'l-ebhur*'un konularının karışık olduğunu ve bunun eserin bir kusuru olduğunu ifade eder (Heidborn, 1908: 85). *Mülteka'l-ebhur*'u tüm yönleriyle büyük bir eser olduğunu ifade eden Heidborn fîrû' fıkıh müelliflerini de şöyle eleştirir:

Tam da bu muazzam karışıklığı nedeniyle yine de doğulular arasında devasa bir eserdir *Mülteka'l-ebhur*... Bu eser yalnızca bürokrasinin hakikat incilerini yakalamayı başardığı sisle örtülü uçsuz bucaksız bir okyanus (bahr-ı bipayan) gibi görünüyor. Genellikle kesinliği ve kısalığı takdir etmeye alışkın olmayan, aksine bir eserin değerini yalnızca okuyucuya sunduğu zorluklarla ölçmeye meyilli olan bu yazarlar, Batı hukukunu küçümserler, üstelik bu

yaptıklarından habersizdirler. Her ne zaman meseleyi kendilerinininkiyle özdeşleştirmeyi başaramazlarsa yersiz bir tevazuuyla bunun sebebini, hukukçularının ve sistemlerinin içkin kusurlarından ziyade, zekalarının düşüklüğüne bağlamayı tercih ederler (Heidborn, 1908: 86).

Mülteka'l-ebhur merkezli bu tür Osmanlı Hukuku okumaları bizlere net değerlendirmeler yapmamıza olanak sağlamasa da Avrupalı ilim adamlarının *Mülteka'l-ebhur*'a, fıkha ve Osmanlı Hukukuna olan bakışını göstermesi açısından önemlidir. *Mülteka'l-ebhur* akademik metinlere konu olduğu gibi bazı katalog çalışmalarına da konu edilmiştir. Örneğin, ünlü Alman oryantalist Türkolog, İslâm - Arap kültür tarihine dair bibliyografik çalışmasıyla tanınan, Carl Brockelmann (ö. 1956) *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)* isimli eserinde *Mülteka'l-ebhur* hakkında önemli bilgiler verir.

Brockelmann'ın çok geniş bir ilmi birikimi bir araya getirdiği bu çalışmasında İbrâhim el-Halebî'nin isminin önüne Burhâneddin lakabını ekler. Giriş kısmında bu konu hakkında gereken açıklamayı yapmıştı. Burada ele alacağımız konu ise Brockelmann'ın *Mülteka'l-ebhur*'un nüshalarının bulunduğu yerler hakkında verdiği bilgilerdir. Ayrıca Brockelmann, *Mültekâ* ile ilişkili olan birçok çalışma hakkında bilgiler vermiştir (Brockelmann, 1943: 642).

Brockelmann *Geschichte der arabischen Litteratur*'da *Mülteka'l-ebhur*'un nüsha kayıtlarına Almanya, İngiltere, Fransa (Paris) gibi oryantalizmin Avrupa'daki lider ülkelerinin kütüphanelerinde bulunduğu dair atıfta bulunur. Ayrıca *Mülteka'l-ebhur*'un tercümeleri, şerhleri ve özetlerinden de uzun uzun bahseder (Brockelmann, 1943: 643).

XX. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerek Avrupa'da gerekse İslam dünyasında *Mülteka'l-ebhur*'un somut bir etkisinin kalmadığını, sadece akademik seviyede ve bazı eğitim kurumlarında okunur hale geldiğini söylemek mümkündür. Bu süre zarfında bazı Avrupalı düşünürler tarafından *Mülteka'l-ebhur* konu olarak işlenmiş ve kendi eserlerinin merkezine alınmıştır. Sözelimi Joseph Schacht'ın (ö. 1969) *An Introduction to Islamic Law* isimli eserinde bunu görmek mümkündür.

İslam hukuku alanında yapmış olduğu çalışmalarıyla tanınan şarkiyatçı Schacht, ilmi birikim olarak büyük şarkiyatçı Ignaz Goldziher'den (ö. 1921) etkilenmiştir. Onun İslam Hukuku adına yapmış olduğu bu çalışmaları günümüzde hala etkisini sürdürmektedir.

Meşhur eseri *An Introduction to Islamic Law*'ın (Oxford 1969) girişinde *Mülteka'l-ebhur*'dan bahsetmiş ve kendi eserinde sık sık *Mültekâ*'dan alıntılar yapmıştır. Schacht, eserin girişinde diğer şarkiyatçıların ifade ettiği gibi *Mülteka'l-ebhur*'un bir kanun metni hüviyeti taşımadığını fakat İslam Hukukunun Hanefî ekolü için önemli ve gelişmiş bir metin olduğunu şöyle ifade eder:

Sünni Müslümanların bağlı bulunduğu birkaç fıkıh ekolü arasında Hanefî mezhebi, tarihi önemi ve yaygın oluşu dolayısıyla tercih edilmiştir. Aşağıda vereceğimiz bilgiler, İbrahim el-Halebî'nin (ölm. 956/1549) *Multeka'l-ebhur*'una dayanmaktadır. Bu eser, bir kanunnâme olmamakla birlikte İslam hukukuna nihaî ve iyice gelişmiş şekli ile ortaya koyan Hanefî ekolünün en son ve en çok itibar gören ibârelerini içine almaktadır (Schacht, 1986: 123).

Schacht'ın burada daha genel ifadeler kullandığı açıktır. Fakat burada önemli olan husus batılı bir araştırmacının İslam Hukukunun temel problematiklerini derlerken *Mülteka'l-ebhur* gibi bir eseri kaynak kabul edip okumalarını bu eser üzerinde gerçekleştirmiş olmasıdır.

Schacht, yine bu eserini modern hukuk kavramlarını ve modern hukukun tasnifini kullanarak hazırladığını, *Mülteka'l-ebhur*'un da klasik bir tasnife sahip olduğuna işaret ederek şunları söyler:

Bununla birlikte bu kitabın konuları *Mülteka'l-ebhur*'da görülen geleneksel sıraya göre değil, modern hukuk ilminin ortaya koyduğu geniş sistematik taksime göre tertip edilmiştir. Bu tertibi yaparken muhakkak ki İslam hukukuna yabancı unsurları yüklemek düşüncesinde değil. Amacımız, okuyucunun modern hukuk kavramlarının içinde bulunduğu ortamla İslam hukuk görüşlerinin mukayesesini sağlamak ve sadece bu hukuka özgü hususları değil, aynı zamanda onda yer almayan noktaları da belirgin bir şekilde ortaya koymaktır (Schacht, 1986: 124).

Önemli gördüğümüz bazı batılı araştırmacıların *Mülteka'l-ebhur* hakkındaki görüşlerine yukarıda temas ettikten sonra birkaç hususa değinmek faydalı olabilir. Albert Howe Lybyer (ö. 1949), *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* isimli eserinde *Mülteka'l-ebhur*'un Kanuni'nin emri üzerine telif edildiğini iddia eder (Lybyer, 1987: 143-144; Has, 2020: 548). Bu iddiayı tümünden reddetmemekle beraber henüz bu iddiayı destekleyecek yeterli veriye sahip değiliz. İngiliz istihbaratçı

Reuben Levy (ö. 1966) de *The Social Structure of Islam* isimli eserinde *Mülteka'l-ebhur*'dan XVI. Yüzyılın ortalarında Osmanlı Hukukunda otorite olarak belirlenmiş tek fıkıh eseri olduğunu ifade eder (Levy, 1957: 268; Has, 2020: 548). Levy'in iddiası da hakikati tam olarak yansıtmasa da *Mültakâ*'nın diğer fıkıh eserlerine nispeten daha yaygın olduğu ve Hanefilerin yaşadığı bölgelerde önemli derecede hüsnü kabul gördüğü söylenebilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÜLTEKA'L-EBHUR'UN OSMANLI HUKUK TARİHİNDEKİ YERİ

4.1. Osmanlı Hukukunun Genel Tarihi Seyri

Osmanlı hukuk tarihini belli dönemlere ayırmak pek mümkün olmasa da genel kabule göre Osmanlı Hukuk tarihi; Tanzimat öncesi klasik dönem ve Tanzimat dönemi olmak üzere iki ana döneme ayrılmaktadır (Demir, 2011: 237). Klasik dönem, 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşid Paşa tarafından ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayununa kadar yaklaşık beş asırlık dönemi kapsar (Demir, 2011: 237). Tanzimat Fermanıyla beraber son bulan bu klasik dönem içerisinde gerek örfî hukuk gerekse de şerî hukuk stabil bir çizgi izlemiştir. Şerî hukuk alanında yeni fıkıh eserlerinin yazılması örfî hukuk alanında ise knunnâmelerin sürekli olarak güncelliğini koruması bu dönemin Osmanlı Hukuku açısından az da olsa hareketli sayılabilecek gelişmeleri arasında sayılabilir. Tanzimat dönemi ise bu beş asırlık döneme kıyasla oldukça kısa bir dönem olmasına rağmen Osmanlı Hukuk tarihinin en hareketli yılları olduğunu söylemek mümkündür. 1839 yılından Osmanlı Devleti'nin dağılmasına kadar süren bu dönemde Osmanlı hukuku, klasik dönemin aksine batı hukukundan etkilenmeye ve ona göre şekil almaya başlar (Demir, 2011: 237).

Yaygın olarak bu ikili tasnif söz konusu olsa da çalışmamızın daha sağlam bir zemine oturması için yeni bir dönemlendirme yapmaya çalışacağız. Bu ayrımın, hem yeni bir dönemlendirme önerisi olmasını hem de çalışmamızın ana eksenini tamamlamasını amaçlıyoruz. Kanaatimizce Osmanlı hukuk tarihi anlatılırken *Mültekâ* öncesi, *Mültekâ*'dan Mecelle'ye kadarki dönem ve Mecelle dönemi şeklinde tasnif etmek daha uygun gözükmektedir. Bu dönemlendirmenin sebebi tez çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde daha iyi anlaşılacaktır. Fakat şimdilik ifade etmeliyiz ki Osmanlı Devleti'nde *Mülteka'l-ebhur* bir hukuk metni olarak görülmüş ve kendisinden sonra devletin en tepesinden halkın her bir ferdine kadar herkesi doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Detaylarını ilerleyen satırlarda göreceğimiz üzere Osmanlı'nın son devrinde hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* gibi bir metne kaynaklık ederek bu önemini korumaya devam etmiştir. Bizce Osmanlı hukuk tarihinin dönemlendirmesi şu şekilde olmalıdır:

1- Kuruluşundan *Mülteka'l-ebhur*'un telifine kadarki dönem (M. XIV.- XVI. yy.)

2- *Mülteka'l-ebhur*'dan Mecelle'ye kadar geçen dönem (M. XVI.- XIX. yy)

3- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin telifinden sonraki dönem (M. XIX.- XX. yy.'ın I. çeyreği).

4.1.1. Kuruluşundan *Mülteka'l-ebhur*'un Telifine Kadar Osmanlı Hukukunun Genel Hatları

Osmanlı hukuku şerî ve örfî olmak üzere iki temel ana hat üzerine kuruludur. Bu iki temel hatlardan birisi devletin hukuk sistemini oluştururken diğeri onun tamamlayıcı bir unsur olarak kabul edilir. Örfî hukukun idare, ceza ve malî hukuk gibi kamu hukuku alanında, şerî hukukun ise aile, miras, şahıs, borçlar, eşya ve ticaret hukuku gibi özel hukuk alanında daha yaygın kullanıldığı kabul edilir (Kılınç, 2018: 48). Sınırlı yasama yetkisi olarak da ifade edebileceğimiz örfî hukuk, Padişahın ve devlet ricâlinin inisiyatifinde oluşturulan bazı kanunnâme ve fermanlarla ortaya konulan hukukî bağlayıcılığa sahip belirli bir sistemle işleyen bir yapıya sahipti. Bu yapı her ne kadar devlet yönetiminin inisiyatifinde olsa da şerî hukukun ve ulemânın denetimi altındaydı. Aynı şekilde şerî hukukun uygulanması, devletin hukuksal kararlarının işleme alınması gibi daha birçok hususta başta padişah olmak üzere bütün devlet ricâlinin sorumluluğu ve denetimine tabi idi. Bu ikili denetim mekanizması Osmanlı adalet sisteminin sağlıklı bir şekilde ilerlemesini ve gelişmesini sağlıyordu.

Osmanlı hukuk sisteminin en önemli parçasından biri olan örfî hukuk, hukukî metinler vasıtasıyla uygulandığı sırada, bazı hukukî tasarruflarda şerî hukukun vazettiği kuralın dışına çıkılmasını sağladığını düşünen bir kısım tarihçiler tarafından eleştiriye tabi tutulmuş ve padişahın keyfî uygulamaları olarak lanse edildiği mütalaa edilmiştir (Barkan, 1945: 209). Bu konuda şunu belirtmek gerekir ki Müslüman hukukçular tarafından “had cezası” olarak görülen bir kısım suçlar Osmanlı hukuk sisteminde örfî hukuk metinleri yoluyla “tazir cezası” içerisinde değerlendirilmiştir. Sözelimi içki içme ile ilgili suçlar kitap ve sünnet delilleri dolayısıyla *Mülteka'l-ebhur* başta olmak üzere bütün fıkıh kitaplarında had cezası olarak görülürken ilgili kanunnamelerde bu suç tazir cezası olarak değerlendirilmiştir (Yener, 2019: 70).

Tazir cezası olarak görülen yerlerde kanunnamelerde genel anlamda şu ifade geçmektedir: “Eğer bir kişi hamr içse kadı tazir ura, iki ağaca bir akçe cürm alma (Yener, 2019: 38).” Aslına bakıldığında burada had cezası olan 80 sopanın vurulması konusunda herhangi bir negatif ifade görülmemektedir. Yani 80 sopanın vurulmaması yönünde bir yönlendirme bulunmazken padişah kanunname yoluyla 40 akçelik mali bir ceza veriyor. Bu durum padişahın keyfi bir uygulaması olarak değil had cezasına uygun hukuki zeminin oluşmamasına karşın ortaya çıkan bir sonuç olduğu yönünde düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü burada verilmesi gereken haddi mucib suçun unsurlarında arızalar oluşmuş olduğu söylenebilir. Oluşan bu arızalar sebebiyle ortaya çıkan suç had olarak değil tazir olarak değerlendirilmiştir. Aksi durumda ise bazen para vermek celde yemekten daha çok can acıtan bir durum haline gelebiliyor. Dolayısıyla burada keyfi bir uygulamayla had cezasının lağvedildiğini düşünmek yerine cezanın uygulanma tarzı üzerinde tartışılması gerektiğini düşünüyoruz. Burada geçerli olan durum diğer tüm ceza uygulamalarında da geçerli olabileceği yönündeki kanaatimizi ifade etmek istiyoruz. Ayrıca iddia edildiğine göre Osmanlı hukuk sisteminde hiçbir şerî müeyyide lağvedilememiş aksine yapılan her tasarruf şerî düşüncenin süzgecinden geçerek yapılmaya çalışılmış şerî hukukun hüküm vazetmediği yerlerde örfi hukuk kullanılmıştır (Ekinci, 2006: 152).

Osmanlı hukuk tarihinde en çok tartışılan ve şerî mesnetten yoksun olarak görülen “kardeş katli” meselesinde bile Fatih, “ekser ulema tarafından tecviz edilmiştir.” İfadesini kullanmıştır (Özcan, 1982: 46). Her ne kadar tartışmalı bir tecviz olsa da Fatih gibi kudretli bir padişah bile verdiği hükmün geçerli olması için ulemanın tecvizine ihtiyaç duymuştur. Bu ifade bile girişte belirttiğimiz ikili denetim mekanizmasının geçerliliğini gösteren en önemli delildir.

Osmanlı her ne kadar monarşiyle yönetilen bir devlet yapısına sahip olsa da padişahın (egemen gücün/ulu'l-emrin) dahi bağlı olduğu bir hukukî sistem tarafından yönetiliyordu. Nitekim Osmanlı düşüncesine göre padişahın meşruiyeti bile buna bağlıydı. Toplumun yararına veya zararına olan şeylerde, devletin kurumlarında, ülkeler arası hukukta, savaş ve barış hukukunda hep bu sistemin etkisi ve yönlendirmesini görmek mümkündür. İşte bu hukukî sisteme “şeriat” adı verilmektedir.

Osmanlıyı diğer teokratik monarşik yönetimlerden ayıran en önemli özellik de işte buydu. Osmanlı devlet aklı, dini salt inançlar bütünü olarak görmez, belki de Türklüğün kodlarında bulunan “*Töre ve Kut*” anlayışının bir tezahürü olarak onun sadece toplumun hayatına değil kendi yönetimine dahi müdahale etmesine izin verirdi. Verilen bu iznin çerçevesi ve keyfiyeti her ne kadar tartışılmaya açık olsa da dünyevî işlerde dahi dinin belirgin müdahalesini görmek mümkündür. Nitekim Padişahın isteği doğrultusunda girilecek bir savaşa bile fetva yazdırılıp ilan edilmesi bunun en önemli örneklerinden biridir (Örsten, 2005: 35).

Osmanlı'nın bu teokratik yapısı tebaa/halk ile arasındaki en kuvvetli bağı oluşturuyordu. Bu bağı kuvvetlendirmek ve devleti daha sistemli bir yapıya büründürmeye çalışan Orhan Gazi, İznik'te 1336 yılında inşa edilen ilk Osmanlı medresesinin müderrisliğine Dâvûd-i Kayserî'yi (ö. 751/1350) getirmesinin ardından başlayan ilim ve bilim hareketi kendisiyle beraber birçok hukukçunun da yetişmesine zemin hazırlamıştır (Bayraktar, 1994: 33).

İznik Medresesinin kurulmasından sonra Osmanlı coğrafyasında *Mülteka'l-ebhur*'un telifine kadar yetişen ve etkili olan hukukçuların başlıcaları şunlardır: Cemâleddin Aksarâyî (ö. 791/1388-89 [?]) ve *Hidâye* şârihi Ekmelüddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384) bu dönemin önde gelen âlimleri olmakla beraber yine önemli bir hukukçu olan ilk Şeyhulislam Molla Fenarî'nin (ö. 834/1431) hocalarıdır. Aynı şekilde *el-Hidâye*'nin en büyük şerhlerinden *Fethu'l-kadir*'in müellifi İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), İstanbul'un ilk kadısı Molla Fenarî'nin öğrencisi Hızır Bey (ö. 863/1459), *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm* müellifi Molla Hüsrev (ö. 885/1480), *Gayetü'l-emânî fi tefsîri'l-kelâmi'r-rabbânî* müellifi Şeyhulislam Molla Gürânî (ö. 893/1488) gibi isimler Osmanlı hukukunun oluşmasında ve gelişmesinde önemli role sahiptirler.

Kuşkusuz bu dönemin en etkili ve en önemli fıkıh çalışması, Fatih Sultan Mehmet'in kendisine “Zamanın Ebû Hanîfe'si” dediği Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm* isimli eseridir (Taşköprülüzâde, 2019: 202). Molla Hüsrev'in telif ettiği bu şerh çalışması, Fatih Sultan Mehmet'e sunduğu *Gureri'l-ahkâm* isimli eserinin bir şerhidir (Ençakar, 2014: 226). Ayrıca *Dürerü'l-hükkâm*'ın Fatih'in emriyle yazıldığına dair henüz kanıtlanmamış bir iddiada söz konusudur (Özpilavcı, 2021: 13). Bu eser *Mülteka'l-ebhur*

telif edilene kadar Osmanlı hukukunun merkezinde yer alan en önemli çalışmadır.

Dürrü'l-hükkâm'ın sistematik olarak klasik Hanefî fikh literatürüyle paralel bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir. İbâdât konularıyla başlayıp Kitâbü'l-vesâyâ ile son bulan bu şerh çalışması hükümlerin delillerini belirtmemekle beraber fikhî tartışmalara geniş yer ayırmıştır. Molla Hüsrev, eserde kendi görüşlerini belirtirken bazen eski fakîhleri tenkit ettiği de görülür (Akgündüz, 1994: 27).

Mezhepler arası fikhî görüşlere de yer veren bu eserin dönemin hukuk istikrarına önemli katkıları olduğu söylenebilir. *Dürrü'l-hükkâm*, *Mülteka'l-ebhur*'da olduğu gibi Hanefî mezhebinin dört temel kitabı olan Mutûn-i erbe'a dayanmakla beraber Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin hazırlanışında en çok istifade edilen kitapların başında gelir (Ekinci, 2006: 151-183). Hatta bazı hukukçular *Dürrü'l-hükkâm*'ın *Mülteka'l-ebhur*'dan daha güçlü ve daha ileri bir metin olduğunu düşünür (Gür, 1993: 74). *Mülteka'l-ebhur*'un *Dürrü'l-hükkâm*'ın zamanın ihtiyaçlarına göre güncellenmiş yeni bir varyantı olarak okumak Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*'u telif sebebini net olarak yansıtmasa da hazırlanan metnin formatını göstermesi açısından önemli bir bulgu olarak kabul edilebilir.

Osmanlı hukukunda *Mülteka'l-ebhur*'un telifine kadar olan süre içerisinde devletin sürekli olarak bir yenilenme ve kurumsallaşmaya doğru ilerlediğini görmek mümkündür. Sürekli olarak toprak kazanıp sınırlarını genişleten bir devlet olan Osmanlı Devleti, kendisine katılan yeni toplulukların ihtiyaçlarını gidermek ve kendi gelişimini sağlamak amacıyla birçok alanda yeniliğe gitmiş ve düzenlemeler yapmıştır. Bunun bir neticesi olarak devletin yarı resmî hukuk metinleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim Fatih'in emriyle telif edildiği iddia edilen *Dürrü'l-hükkâm*, yerini Kanunî'nin emriyle telif edildiği iddia edilen *Mülteka'l-ebhur*'a bırakmıştır.

4.1.2. *Mülteka'l-ebhur*'dan Mecelle'ye Kadar Geçen Dönemde Osmanlı Hukukunun Genel Hatları

Önceki bölümde müellif nüshasının tespiti konusunda ortaya çıkan tartışmadan dolayı *Mülteka'l-ebhur*'un telif tarihi olarak bilinen 11 Ağustos 1517 referans tarihi üzerinden değerlendirme yapacağımızı belirtmiştik. Aslında bu tarihi ilginç kılan bir diğer

husus I. Selim'in Hilafeti devralmasına tekabül etmesidir. Dolayısıyla I. Selim'in son yıllarına tekabül eden bu tarihte Osmanlı Devleti, hilafet misyonunu henüz yeni kazanmış bir devlet idi. Bu durum kendisiyle beraber yeni gelişmelere olanak sağladı. Özellikle hukuk alanında daha sistematik ve tüm Osmanlı coğrafyasına aynı anda uygulanabilir bir hukuk dinamiğinin gerekliliği ortaya çıkmış oldu. Şüphesiz imparatorluğun her noktasında tek bir hukuk anlayışı dikte edilmedi. Hukuk'un merkezîyetçi tutumu Hanefî doktrininden yana olmasına rağmen Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikî mezhebinden olan tebaa kendi mezhebinin kurallarına göre muhakeme edilmek istediğinde bu konuda kendilerine genişlik daima gösterilmiştir. Aynı durum gayr-ı müslim tebaa için de geçerli olduğu konusunda Osmanlı hukukçuları tarafından fikir birliğine varıldığı söylenebilir. Bu durum Osmanlı hukukunun liberal yönünü göstermesi açısından önemli bir bulgudur.

I. Selim döneminde hukuk alanında gözle görülür bir atılımın ortaya çıktığını söylemek zor olsa da Kanûnî döneminde durum çok farklıydı. Zenbilli Ali Efendi (1503 - 1526), Kemalpaşazade Ahmet Şemsettin Efendi (İbn-i Kemal) (1526-1534), Sadullah Sadi Efendi (1534-1539), İbrâhim el-Halebî, Çivizade Muhittin Mehmet Efendi (1539-1542) Abdülkadir Hamidî Çelebi (1542-1543), Fenarîzade Muhyiddin Çelebi (1543-1545) Ebussuud Efendi (1545-1574) gibi döneme damgasını vuran hukukçular ve şeyhülislamlar bu dönemde yaşamışlardır (Kazıcı, 2015: 264).

Kırk altı yıl boyunca Osmanlı Devleti'ni idare eden Kanuni Sultan Süleyman şerî hukuk ve örfî hukuk dengesini iyi bir şekilde kavramış ve şerî hukuk zemininde örfî hukuka büyük bir ivme kazandırmıştır. Örfî hukuk açısından diğer Osmanlı padişahlarından daha cesur davranmış olan Kanuni'nin bu tutumu, hukukun gelişmesine ve onun hukuk alanındaki bu atılımını kontrol altında tutmaya çalışan devrin ulemasına önemli refleksler kazandırdığı söylenebilir (Kılınç, 2018: 50).

Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren ortaya çıkan kanunnâmelerin Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde sayıca arttığı görülür. Kanuni döneminde yaklaşık 200 adet kanunnâmenin 29'u umumî ve 171'i hususî kanunnâme olarak hazırlanır. Kanunnâmelerdeki bu artış o tarihe kadar rastlanmamış bir durum olduğu ifade edilebilir. Elbette burada saltanat süresinin önemi büyüktür fakat Kanuni'nin örfî hukuk alanında yapmış olduğu bu atılım onun hukuku ne kadar önemseydiğinin bir göstergesidir (Kılınç, 2018: 51).

Mülteka'l-ebhur'un telifinden sonra Osmanlı Hukuk tarihi açısından en önemli gelişmelerden biri Kanuni Sultan Süleyman'ın *Kanunname-i Osmani*'yi ilan etmesi sayılabilir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi örfi hukuk alanında yapılan geniş çaplı çalışmalar Kanuni dönemini ve Kanuni sonrası dönemi oldukça etkilemiştir. Ebussuud Efendi (ö. 982/1574) gibi güçlü hukukçularla beraber devletin yargı kolunda yapılan bu faaliyetler devletin geri kalan yaklaşık üç asırlık bir dönemini belirlediğini söylemek mümkündür (Demir, 2011: 237). Daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'nde padişah haricindeki bazı kimselerin devlet yönetiminde söz sahibi olmaya başladığını görüyoruz, sözgelimi Sokullu Mehmet Paşa dönemi (1565-1579) ve ondan sonraki dönemlerde hanım sultanların devleti bir açıdan yönetmesi, Köprülü ailesinin (1656-1735) yönetime adeta ortak olacak şekilde devlet içerisinde yapılanması gibi devletin siyasî karışıklıkları sebebiyle Hukuk alanında belirgin faaliyetlerin yapıldığını söylemek pek mümkün olmasa da Tanzimat fermanı ile beraber klasik dönemin Kanunnâme geleneğinin devamı olan tedvinlerden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Kanunnâme niteliğindeki bu tedvin çalışmaları Avrupaî kanun usulüne uygun bir şekilde bir araya getirilmiştir (Demir, 2011). Bu kanunlaştırmalar 1869 Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'ye kadar: 1840-1851 tarihli *Kanun-u Cedit*, 1810 tarihi Fransız Ticaret Kanunu esas alınarak hazırlanan 1850 *Ticaret Kanunnâmesi*, 1858 tarihli *Arazi Kanunnâmesi* ve 1858 Fransız Ceza Kanunundan alınan *Ceza Kanunnâmesi*, 1861 *Usûl-i Mahkeme-i Ticaret Nizamnamesi*, 1863 *Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi* şeklindedir. Bu kanunnâmelerden sonra 1879 *Usûl-i Muhakemat-ı Cezaiyye Kanunu* ve *Usûl-i Muhakemat-ı Hukukiyye Kanunu* da tedvin niteliğindeki diğer kanunnâmelerdendir (Aydın, 2010). Şerî hukuk alanında yapılan çalışmalara kısaca değinmek istiyorum.

Şerî hukuk alanında Miladi 1560 yılından 1869 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin oluşmasına kadar telif edilmiş önemli hukuk metinlerini ve bu metinlerin müelliflerini muhtasar şekilde sırayla saymanın bu bölüm için yeterli olacağını düşünüyoruz. İbn Nüceym (ö. 970/1563) *el-Bahrü'r-râ'ik* ismiyle Ebü'l-Berekât en-Neseî'ye ait *Kenzü'd-dekâ'ik* adlı eseri şerh etmiştir. Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin *Ma'rûzât* isimli eseri *kanûn-ı cedîd*'in nüvesini teşkil eden fetvalarının birleştirilmesiyle elde edilen bir eserdir. Şeyhülislâm Çivizâde Damadî Hâmid Efendi'nin (ö. 985/1577) meşhur eseri *Fetâvâ-yı Hâmidîyye* ise

kendisinden sonraki dönemin önemli fetva kaynaklarından biri olmuştur.

Onuncu asrın sonlarında yaşayan ve Hanefî fukahânın büyüklerinden olan Ali el-Karî (ö. 1014/1605), Sadrüşşerîa'nın *en-Nükâye* adlı eserinin en önemli şerhi olan *Fethu bâbi'l-inâye* isimli eserini telif etmiştir. Hayreddin b. Ahmed Remlî'nin (ö. 1081/1671) fıkıh ilmine vukufiyeti Ebüssuûd Efendi gibi olduğu söylenir. Onun *el-Fetâva'l-hayriyye* isimli eseri Osmanlı Devleti'nin değişik yörelerinde karşılaşılan meselelerle ilgili toplamda 2.161 fetvayı muhtevî bir eserdir, ayrıca onun *Hâşiyetü'l-Bahri'r-râ'ik*, *Hâşiyetü'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* gibi önemli bazı eserleri vardır (Pekcan, 2007: 563).

Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692), Osmanlı şeyhülislamı olan bu fakihin fetvaları da *Fetâvâ-yı Ali Efendi* isminde bir eserde toplanmıştır. Son devrin büyük Hanefî âlimi İbn Âbidîn de Timurtaşî'nin (ö. 1006/1598) Hanefî fıkına dair *Tenvîrû'l-ebşâr* adlı eserine Alâeddin el-Haskefi'nin *ed-Dürrü'l-muhtâr* adıyla yaptığı şerhin hâşiyesi olarak bilinen ve son devir Osmanlı Hukukunu derinden etkileyen *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* isimli eseri telif etmiştir. Nitekim bu eser *Mülteka'l-ebhur* ve onun şerhlerinden çokça istifade edilerek hazırlanmıştır.

4.1.3. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Telifinden Sonra Osmanlı Hukuku'nun Genel Hatları

1839 Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra İslam Hukuk tarihinde “Taknîn Devri” olarak adlandırılan dönem başlar. Bu dönemden itibaren yoğun biçimde İslam Hukuk kurallarının devlet tarafından kanunlaştırıldığı görülür (Ekinci, 2006: 229). Özellikle 1868 yılında Mecelle cemiyetinin kurulmasıyla beraber ivme kazanan bu durumun 1876 yılında Mecelle'nin on altıncı kitabının da yayınlanmasıyla beraber zirve noktaya ulaşmış olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemin diğer bir hususiyeti ise İslam toplumu içerisinde fikir ayrılıklarının belirginleştiği bir dönem olmasıdır. Sözelimi selef ulemânın düşüncelerine bağlılığını dile getirip muhafazakar düşünceyi savunan bir kısım alimler kanunlaştırma çalışmalarının niteliği özerinde mesai harcarken buna karşılık olarak modernist/reformist düşüncenin öncülüğünü yapan bazı müellifler bu kanunlaştırma hareketlerinin niceliği üzerinde tartışmalarını temellendirip söz konusu fikir ayrılıklarını güçlendirmiş oldukları söylenebilir (Ekinci, 2006: 229).

Biz tez çalışmamızda Mecelle'nin yürürlüğe girmesinden 4 Ekim 1926 İsviçre Medeni Kanununun yürürlüğe girmesine kadarki dönemi genel hatlarıyla inceleyecek ve önemli gördüğümüz bazı noktalara temas etmekle yetineceğiz.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin telifine kadar hukukî metin çalışmaları sivil ilim adamları tarafından yapılıyordu. Devletin adlî organları, kadılar, müftüler mevcut hukuk literatüründen istifadeyle hükümler/fetvalar veriyor ve verdikleri bu fetvalar herhangi resmi bir kayıt gerektirmeksizin -ferman gibi istisnaî metinler hariç- doğal seyrinde hukukî anlamda bağlayıcı oluyordu. Hüküm olarak bir meselenin çözümünün *Mülteka'l-ebhur*'da veya *Dürerü'l-hükkâm* gibi bir fıkıh kitabında bulunması o meselenin çözüme bağlanmasında yeterli bir gerekçe olarak görülüyordu. Mecelle'nin telif edilmesine sebep olan unsurlar oluştuğu Osmanlı adli yapısını etkileyen bu sivil hukuk faaliyetleri zamanla yerini bürokratik hukuk düzenlemelerine bıraktığı söylenebilir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse daha önceden İbrahim Halebî gibi münferit hukukçular tarafından oluşturulan hukuk metinleri Mecelle'yle beraber devlet mekanizmasının merkezinde görev yapan hukukçular tarafından devletin resmi teşvikleri ve özendirmeyle oluşmaya başlamıştır.

1869 - 1876 yıllarında Mecelle'nin telif edilmesinden sonra Osmanlı devletinde görülen kanunlaştırmaları kısaca saymak gerekirse bunlar sırasıyla: 1879 tarihli *Usûl-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu*, 1880 tarihli *Usûl-i Muhakemat-ı Hukukîye Kanun-ı Muvakkâti*, 1881 tarihli *Usûl-ı Muhakemat-ı Hukukîye Kanunu*, 1876 tarihli *Kanun-i Esasî*, 1915 tarihli *Usûl-ı Muhakeme-i Şer'îye Nizamnâmesi*, 1917 tarihli *Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, 1924 (II. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu) Anayasası şeklindedir. Bu sayılan kanun metinlerinden en önemlisi 1876 tarihli *Kanun-i Esasî*'dir. Jön Türk'lerin fikri altyapısını oluşturduğu *Kanun-i Esasî*, Mecelle ile paralel bir düzlemde ortaya çıkmış, karma usullü (composite) bir kanun hüviyetindedir (Gümüş, 2013: 167). Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası şeklinde ifade edilen *Kanun-i Esasî* ile beraber ilk defa padişahın yetkilerini sınırlamak maksadıyla "Meşrutî Monarşi" ortaya çıkmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde hukuki anlamda ilk defa padişahın yetkileri şeriatın hükümleri haricinde anayasal olarak sınırlandırılmak istenmiştir. Osmanlı aydınları arasında padişahın etkisinin azalması gerektiği yönünde oluşan fikir birliği süreci ileride 1 Kasım 1922' de saltanatın resmen kaldırılmasıyla son bulacaktır.

Mecelle, *Kanun-i Esasî*'den yaklaşık yarım asır sonra Osmanlı Devleti'nde lağvedilip yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla beraber ortaya çıkan yeni Türk devletinde 1926 yılına kadar etkisini sürdürmüştür. 4 Ekim 1926 İsviçre Medeni Kanununun yürürlüğe girmesiyle beraber Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye etkisini yitirmeye başlamıştır (Karaman, 2017: 318). Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, 29 Ekim 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde yaklaşık olarak üç yıl boyunca etkili olmuştur.

4.2. *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı Toplumdaki Yeri

Bu alt başlıkta öncelikle *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı toplumundaki yerini irdeleyip Osmanlı toplumunun *Mülteka'l-ebhur* üzerinden basit bir sosyoloji okuması yapılacak ve böylece bir fıkıh metninin toplum üzerindeki etkisi ortaya çıkmış olacaktır. Ayrıca *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulması ve Osmanlı tebaasının bazı tereke kayıtları bağlamında *Mültakâ*'nın yaygınlığı üzerinde durulacaktır.

Mülteka'l-ebhur'un Osmanlı hukukundaki etkisini ele almadan önce meselenin önemini vurgulamak amacıyla Osmanlı toplumundaki yerine değinmek faydalı olacaktır. Osmanlı sosyolojisini daha dikkatli bir şekilde incelemek için toplumun kültürel tezahürleri olan şiir, nesir, ilmihal kültürü, tereke kayıtları, medrese müfredatları ve şahısların lakap bilgisi gibi bazı enstrüman kaynaklara başvurmak elzemdir.

Mülteka'l-ebhur telif edildikten sonra birçok kesimin dikkatini çeken bir çalışma olmuştur. *Mültakâ*, Osmanlı ilmiyesi tarafından benimsendiği kadar halk tarafından da beğenilir ve dikkatle takip edilirdi. Her ne kadar yüksek seviyede bir metin olarak telif edilmiş olsa da halkın daha rahat anlayabilmesi için bazı ilmî çalışmalar yapılmıştır. Sözelimi XVI. yüzyıldan sonra telif edildiği düşünülen *Mızraklı İlmihal* bu çalışmalardan biridir (Yaşaroğlu, 2020: 5). *Mülteka'l-ebhur*'un halk arasında el kitabı olarak kullanılan *Mızraklı İlmihal*'e kaynaklık etmesi toplum tarafından ne denli kabul gördüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Sultan Abdulaziz tarafından Afrikalılara İslam dinini anlatmak için 3 Eylül 1862 tarihinde Afrika'nın Cape Town bölgesine gönderilen Şehrizorlu Ebubekir Efendi (ö. 1297/1880), yazmış olduğu *Beyânü'd-dîn* isimli eserini tamamen *Mülteka'l-ebhur*'u esas

olarak hazırlamıştır (Baktır-Eraslan, 1994: 277). Onun bu eseri Afrika bölgesinde *Kur'an-ı Kerim* ve *Sahih-i Buhari*'den sonra yazılmış üçüncü Arapça kitap olarak kabul edilir ve bölge halkı bu eseri çok benimseyerek hala okutmaya devam ederler. Ayrıca Ebubekir Efendi Arapça olarak kaleme aldığı çalışmalarını Felemenkçe şerhini yaparak halkın anlayış seviyesine indirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla *Mülteka'l-ebhur*'un kaynaklığında hazırlanan bu eser aynı zamanda Felemenkçe olarak şerh edilmiştir. Ebubekir Efendi, 1869 yılında tamamladığı bu eserin bir nüshasını İstanbul'a gönderdikten sonra devlet erkanı tarafından 13 Temmuz 1870 tarihinde dördüncü derece Mecîdî nişanı ile ödüllendirildiği bilinmektedir. Bölgenin yerel diliyle yazılıp basılan en eski ve en kapsamlı hukuk eseri olan *Beyânü'd-dîn* batılı araştırmacıların dikkatini çekmiş ve Mia Brandel-Syrier tarafından İngilizce'ye *The Religious Duties of Islam as Taught and Explained by Abu Bakr Effendi* ismiyle tercüme edilmiştir (Baktır-Eraslan, 1994: 277).

Halkın *Mülteka'l-ebhur*'a olan bu teveccühünün bir diğer yansımasını bazı şairlerin şiirlerinde görmekte mümkündür. Örneğin, Reyyî lakablı ferâiz konulu şiirleriyle meşhur Halil b. Ahmed b. Himmet el-Konevî (ö. 1809), *Dürr-i Manzûm* isimli eserinde *Mülteka'l-ebhur*'un ferâiz bâbının tercümesini yapmış ve müellif kendisinden bahsederek eserin son iki beyitinde okuyanlardan dua talep eder. Eserin veznini belirterek şiirini şöyle tamamlar:

Reyyi kim kıla seni hayr-ile yad
İki 'alemdede bula hayrul-murad

Fa'ilatün fa'ilâtün fa'ilün
Nazma aldım Mültekâl-ebhur dürin (Mecek, 2010: 10)

Bir diğer önemli örnek ise Mehmed Âkif Ersoy'un (ö. 1936) şu şiiridir:

Sayırsız hadise var ortada tatbik edecek;
Hani bir tane "usul" alimi, yahu, bir tek?
Böyle avare düşünceyle yaşanmaz, heyhat,
"Mültekâ" fikhınızın namı, usulün "Mir'at".
Yaşanır, zannediyorsan, Baba Ca'fer'liksin,
Nefes ettir, çabucak kendine, olsun bitsin! (Ersoy, 2009: 403)

Bu iki önemli örnekte *Mülteka'l-ebhur*'un toplumdaki yerini gözlemlememiz

mümkündür. Ayrıca Osmanlı toplumunda “Şarih-i Mültekâ” lakabıyla mulakkap olan birçok kişi ile karşılaşmaktayız.¹⁸ Bu kişilerin *Multakâ*'ya şerh yazdığından mı yoksa ders kitabı olarak okuttuklarından dolayı mı bu lakabı aldıkları net değildir. Müşahhas bir eser verme durumunun olağan olması kadar bu kişilerin *Mülteka'l-ebhur*'u halka açıklayan kimseler olması da ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla bir kimsenin “Şarih-i Mültekâ” namıyla anılması onun bu eserle olan bağını ve ilgisini bize gösteren önemli bir ipucudur. Bu husus diğer fıkıh eserleri için de söylenebilir bir durumdur. Örneğin Hanefî fikhının tartışmasız en önemli eseri olan Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye* isimli eserini şerh eden birçok kimse bulunmaktadır. Ve bu kimseler “Şarih-i Hidaye” olarak anılmaktadır. Burada gerçekten bir eser çalışması olarak *el-Hidâye* 'yi şerh edenler kastedilmektedir.

Bunun gibi daha birçok örnek vermek mümkündür fakat bu örneklerle maksadımızın hasıl olduğunu düşündüğümüz için ve yapmış olduğumuz bu çalışmanın sınırlarını aşmama adına bu kadar örnekle iktifa ediyoruz. Tereke kayıtları ve medrese müfredatlarından elde ettiğimiz bilgilere ise konun muhtevasının genişliği ve çalışmamıza yapacağı güçlü katkıdan dolayı yeni bir başlık altında ele almayı daha uygun gördük. Böylelikle *Mülteka'l-ebhur*'un Osmanlı Hukukuna ve Osmanlı sosyolojisine olan etkilerini bir arada değerlendirme imkânı bulacağız.

4.2.1. Tereke Kayıtlarına Göre *Mülteka'l-ebhur*'un Eğitime ve Hukuka Etkisi

Tereke, ölen bir kimseden geriye kalan her şeyin yekûn ifadesi olarak tanımlanabilir. Tereke kayıtları XV. yüzyılın ortasından itibaren kadılık kurumlarında tutulmaya başlanmıştır (Ertaş-Şişman, 2012: 200). Bu belgelerin içerisinde şahsın geride bıraktığı kitapları ve gayr-ı menkulleri gibi daha birçok varlığının kayıtları bulunmaktadır. Buradan elde edeceğimiz bilgilerle Osmanlı toplumu içerisinde *Mülteka'l-ebhur*'un ne kadar okunduğunu görmüş olacağız. Ekonomik nedenler ve kitap çoğaltmanın geç dönemlere kadar elle yapıldığını da göz önünde bulundurarak bir kitaptan birçok kişinin istifade ettiği bilgisiyle yorumlamalarımızı şekillendireceğiz. Tabi ki bunu yaparken tezimizin sınırlarına sadık kalacak ve sadece ilgili terekelerin çok küçük bir kısmına değineceğiz.

¹⁸ Örnek içi Devlet Arşivlerinden bkz.: (1) BOA, Mühimme Defterleri [A_DVNS.MHM_d], No. 115, Gömlek No. 26; (2) BOA, Ali Emiri Tasnif Belgeleri[AE.SMST.III], No. 337, Gömlek No. 27257.

Mülteka'l-ebhur, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı medrese müfredatına girmeye başlamıştır. Şemsettin Sami, 1889 yılında baskısı yapılan *Kamûsü'l-a'lâm* isimli eserinde *Mülteka'l-ebhur*'un yazıldığı günden beri bütün Osmanlı coğrafyasında öğrencilerin ellerinden düşürmediği bir ders kitabı olduğunu belirtir (Sami, 1889: 567). Bu ifade bize *Mülteka'l-ebhur*'un eğitim sürecindeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Fakat *Mülteka'l-ebhur*'un XVI. yüzyılda telif edilmiş bir eser olmasına rağmen medrese müfredatına yüz yıllık bir gecikmeyle girmesinin sebepleri arasında, Mutûn-i erbe'a gibi kadîm fıkıh eserlerinin vakfiyeler yoluyla medreselere yerleşmiş olması zikredilebilir (Has, 2020: 549). Dolayısıyla medreselerde bulunan vakfiyeler *Mülteka'l-ebhur*'un eğitim sürecine dahil olmasını bir açıdan engellemesine rağmen devlet bürokrasisinin yeni temayülleri *Mülteka'l-ebhur*'un müfredata girmesini sağlamış olmalıdır.

XVII. yüzyıldan itibaren tereke kayıtlarında gördüğümüz bu durum nedeniyle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda tutulan tereke kayıtlarını incelemek durumunda kaldık. Dolayısıyla Osmanlı coğrafyasının muhtelif yerlerinden bazı tereke kayıtlarının örneklerini vererek daha doğru ve genellenebilir argümanlara ulaşmaya çalışacağız. Bu tereke kayıtlarını verirken medrese mensuplarının tereke kayıtlarına ayrı bir önem verilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü bir toplumun/devletin ilmiyesinin tahsil süreci o toplumun/devletin zihin dünyasını görmemizde bize büyük olanaklar sağlayacağı gibi hangi unsurların bu zihin yapısında etkili olduğuna dair bilgileri daha doğru bir şekilde irdelememize yardımcı olacaktır.

İstanbul Tereke Kayıtları (XVII. ve XVIII. yy.)

Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da XVII. yüzyılda vefat eden 14 medrese mensubunun tereke kayıtlarından elde edilen verilere göre *Mülteka'l-ebhur*, hicrî 1089-1110 tarihleri arasında tutulan 14 tereke kaydının on ikisinde görülmektedir. Terekelerde toplamda 50 adet fıkıh eseri bulunmasına rağmen bu eserlerde çoğunluğu *Mülteka'l-ebhur* oluşturmaktadır. *Mülteka'l-ebhur*'dan önceki dönemlerin en iyi Osmanlı hukuk kitabı olarak kabul edilen Molla Hüsrev'in fıkıha dair *Gurerül-ahkâm* adlı eseri ise bu tereke kayıtlarında 3 farklı terekede sadece 3 adet yer almaktadır (Tak - Aydın, 2019: 200). Bu durum *Mültekâ*'dan sonra *Gurerül-ahkâm*'ın önemini tamamen kaybettiğini göstermese de Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da *Mültekâ*'nın *Gurerül-ahkâm*'dan daha yaygın olduğu anlamına gelir.

Galata kadı sicillerinde yapılan bir diğer araştırmada XVIII. yüzyılda yani 1727-1745 (H.1140-1158) yılları arasındaki on sekiz yıllık Galata kadı sicillerinde bulunan ve metrukât listelerinde kitapları kaydedilen doksan yedi adet tereke kaydı incelenmiştir. Bu incelemede XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Galata ve çevresinde yaşamış olan Osmanlı tebaasının terekelerinde iki ve üzeri kitap kaydı bulunan kırk dokuz şahsın sahip olduğu kitapların listesine bakıldığında Kur'an-ı Kerim'den sonra en sık adı geçen kitabın *Mülteka'l-ebhur* olduğu görülür (Öktem, 2020: 123).

Giresun Tereke Kayıtları (XIX. yy.)

Osmanlı topraklarından Karadeniz'in kıyısında bulunan Tirebolu, Giresun ve Görele şer'iyye sicillerindeki tereke kayıtlarına dair bir çalışma sonucunda 10 adet kitap listesine tespit edilmiştir. Bu listelerin ikişer adedi Tirebolu ile Görele kazalarına, altı adedi ise Giresun kaza ve köylerine ait olduğu tesbit belirtmiştir. Bu 10 adet kitap listesi Kur'an-ı Kerim haricindeki eser tereke listesidir (Doğan, 2015: 162-167). Bu terekede yaklaşık 28 adet fıkıh ve hukuk kitabı tespit edilmiştir. *Mültekâ* kitabından toplamda şerhi *Dâmat* ve tercümesi *Mevkûfât* dahil 7 adet bulunurken *Mürşid-i Müteehhil*, *Dürr-i Yektâ* gibi diğer fıkıh eserlerinden birer adet yer almaktadır (Doğan, 2015: 162-167).

Diyarbakır Tereke Kayıtları (XVIII. Ve XIX. yy.)

Osmanlı'nın, Anadolu'nun doğusunda bulunan Diyarbakır'daki tereke kayıtları üzerine yapılan bir çalışmada medresede eğitim veren müderrislerin terekeleri incelendiğinde diğer yerlerde karşılaştığımız durumdan farklı bir tabloyla karşılaşmamaktayız. 3 farklı terekede toplamda 4 adet *Mülteka'l-ebhur*'a rastlanmaktadır (Güler, 2019). Bu sayı her ne kadar az görünse de bunda gerek incelenen tereke sayılarının azlığı gerekse de bölgenin ekonomik yapısının etkisi yadırganamaz. Şâfiî mezhebinin yoğunlukta olduğu bir bölgede diğer fıkıh esirlerinden birer ikişer rastladığımız bu terekelerde 4 adet *Mülteka'l-ebhur*'a rastlamak onun müderrisler arasındaki yaygınlığını görmemiz açısından büyük önemi haizdir (Güler, 2019).

Örnek olarak verdiğimiz bu üç bölgede yaşayan ilim erbabının tereke kayıtlarından da anlaşılacağı üzere *Mülteka'l-ebhur*, Osmanlı'nın dört bir yanında okunan ve değer gören bir eser olmasıdır. Onun bu değerini salt tereke kayıtları üzerinden okumak doğru olmayacaktır. Bu sebeple tezimizin ilerleyen sayfalarında Osmanlı Devleti'nin resmî kayıtlarında *Mülteka'l-ebhur*'un yerini irdelenecek, daha sonra *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye*'den bahsedip *Mültekâ*'dan alınan Mecelle maddelerinden kısaca temas ettikten sonra tez çalışmamızı sonuca kavuşturmayı düşünüyoruz.

4.2.2. Fetâvâ Mecmualarında *Mülteka'l-ebhur*'a Yapılan Atıflar

Fetâvâ mecmuaları, şeyhülislam ve müftü gibi bazı önemli ilim adamları tarafından verilmiş olan fetvaların bir araya getirilerek oluşturulmuş önemli fıkıh metinleridir. Alimlere güncel meselelerde verilen fetvalara ulaşması açısından kullanım kolaylığı sağladığı için zamanla furâ-ı fıkıh literatürünün önemli bir türü olmuştur. *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Behcetü'l-fetâvâ Netîcetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Feyziyye* gibi fetvâ mecmuaları Osmanlı'da meşhur olmuş ve sık sık kullanılmış mühim fetvâ kitaplarındandır (Atar, 1995: 495).

Fetvâ kitapları usul olarak soru-cevap (Mes'ele/el-Cevap) şeklinde bir üslupla oluştuğu için genel anlamda klasik furu fıkıh sistemetiğine uymayan bir yapısı vardır. Bu soru-cevap tekniğiyle yazılan eserlerde sorular bazen oldukça uzun olabiliyorken bazen de oldukça kısadır. Sorulan sorunun türüne ve muhtevasına göre verilen cevaplar değişiklik arzederken genel manada sorular “el-Cevap: Olur” veya “el-Cevap: Olmaz” şeklinde cevaplandırılır. Yani doğrudan fetvanın kaynağı, sebebi ve izahı yapılmadan kısa ve öz bir biçimde cevaplandırılır. Dolayısıyla fetvâ mecmuaları üzerinden hangi fıkıh kitabının fetvalara ne ölçüde etki ettiğini ölçmek pek doğru bir yaklaşım olmasa da bazı fetâvâ kitaplarında bu tür atıfların yapıldığını görmek mümkündür. Ayrıca fetva sırasında müftünün tercih ettiği içtihatlar üzerinden teknik bazı yorumlar yapılarak bu tür bilgilere ulaşılabilir.

Mülteka'l-ebhur telif edildikten sonra kadıların ve müftülerin başvuru kaynağı olduğunu daha önce belirtmiştik. Bununla beraber birçok fetvanın kaynağının da *Mülteka'l-*

ebhur olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim *Fetâvâ-yı Ali Efendi* ve *Behcetü'l-fetâvâ* gibi önemli fetva mecmualarında *Mültekâ*'nın tercihlerine uygun fetvaların verildiği gözlemlenmektedir. Sözelimi vekaletin geçerli olmadığı hususlarda yapılan ortaklığın nafiz olamayacağına dair *Mültekâ*'nın ifadesi Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) fetvalarından oluşan *Behcetü'l-fetâvâ*'da sorulan bir suale aynı şekilde cevap olarak verilmiştir (Uysal, 1968: 416-417). Burada *Mülteka'l-ebhur*'un derleme bir çalışma olduğunu, dolayısıyla içerisinde barındırdığı fikhî tercihlerin *Mültekâ*'ya has olmadığını ve başka fıkıh kitaplarında da ilgili fetvanın geçme ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmekte fayda vardır. Yani *Behcetü'l-fetâvâ*'da geçen bir fetvanın doğrudan *Mülteka'l-ebhur*'dan alındığını söylemek zor olsa da *Behcetü'l-fetâvâ*'nın genel tercihlerine bakıldığında *Mültekâ*'dan etkilendiği söylenebilir.

Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) fetvalarından oluşan *Fetâvâ-yı Ali Efendi* mecmuası üzerine Ahıskalı Ahmed Efendi ve Gedizli Mehmed Efendi tarafından *Nukulü Fetâvâ-yı Ali Efendi* isiminde bir çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmada Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarının şerî mesnetleri belirtilmekle beraber ilgili meselenin kaynağı da verilmiştir (Kallek, 1995: 438). *Nukulü Fetâvâ-yı Ali Efendi* üzerine yaptığımız incelemeye göre Şeyhülislâm Ali Efendi'nin verdiği dört bin küsur fetvanın yaklaşık dört yüz adedinde doğrudan *Mülteka'l-ebhur* kaynak olarak gösterilmiştir. Bu fetvaların muhtevası genel anlamda nikah, sadaka, zekât ve had ile ilgili konuları kapsadığı görülebilir (el-Kefevî, 1830). Burada yer alan fetvalardan hareketle *Mültekâ*'nın etkisini görmemiz mümkündür.

Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin fetvalarının bir araya getirildiği *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* mecmuasında devrin fıkıh eserlerine olan bakışını göstermesi açısından önemli olarak gördüğümüz ilginç bir fetva ile karşılaşmaktayız. Bu fetva, *Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, *Câmi'u'l-fusûleyn* ve *Dürerü'l-hükkâm* isimli eserlerde geçen sözlere itimat edilip edilmeyeceğine dair sorulan bir soruya karşılık olarak verilmiş bir fetvadır. İlgili mesele ve fetva şu şekildedir:

Mes'ele: "Fetâvâ-i Bezzâziye" ve "Câmi'-ül-Füsûlîn" ve "Dürer" "Gurer" sahiplerinin sözlerine i'timad olunur mu, ve onların kavillerine nisbet edip amel eylemek câiz olur mu?

Elcevap: Sâir kütübde hilafına mes'ele olmayacak olur (Düzdağ, 2009: 277).

Mülteka'l-ebhur henüz yeni telif edilmiş genç bir hukuk metni olduğu bir zamanda Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'ye böyle bir sorunun sorulmasının düşündürücü yanları olduğu açıktır. Sorulan bu sorunun doğrudan *Mültekâ* etkisiyle sorulduğunu düşünmemekle beraber zamanın fikri karışıklığını göstermesi açısından önemlidir. Buradan *Dürerü'l-hükkâm*'ın sorgulandığını ve artık etkisinin hızla azalmaya başladığını söylemek mümkündür. Bu soruyu soran kişinin alim veya avam olup olmaması yönünden kimliğine dair bir bilgimizin olmaması bizleri bazı yorumlar yapmaktan alıkoysa da tüm ihtimallere rağmen bu fetva üzerinden bazı sorgulamalar yapmanın gerekli olduğu kanaatindeyiz. Örneğin, devrin hâkim anlayışında bulunan hangi etmenler *Dürerü'l-hükkâm* gibi Osmanlı hukukunun önemli bir eserinin içeriğinin güvenilirliği hakkında sorgulama yapılmış olmasına sebep olmuş olabilir? Veya Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi gibi bir fakih, bu tür bir soruya neden "Sâir kütübde hilafına mes'ele olmayacak olur." şeklinde bir cevap verip *Fetâva'l-Bezzâziyye*, *Câmi'u'l-fusûleyn* ve *Dürerü'l-hükkâm* gibi eserlerin içeriğine dair ihtiyatlı bir yaklaşımda bulunulması gerektiğini ifade etmiş olabilir? *Fetâva'l-Bezzâziyye* ve *Câmi'u'l-fusûleyn*'i hariçte tutarsak *Dürerü'l-hükkâm*'ın içeriği güncel Osmanlı örfi hukuku veya şerî hukuk anlayışına göre ihtiyatla yaklaşılması gereken bir eser midir? Bu ve buna benzer birçok soru sorulabilir fakat bu soruların cevapları geniş kapsamlı bir incelemeyi de beraberinde getirdiği için şimdilik meselemiz açısından önemli olarak gördüğümüz bazı noktalara temas etmekle yetineceğiz.

Dürerü'l-hükkâm'ın telifinden yaklaşık 39 yıl sonra *Mülteka'l-ebhur* telif edilmiş ve telif edildiği günden beri etkisi *Dürerü'l-hükkâm*'a göre hızla artmıştır. *Mülteka'l-ebhur* neredeyse *Dürerü'l-hükkâm* ile aynı temeller üzerine bina edilmiş bir fıkıh kitabıdır. Sözgelimi Mutûn-i erbe'a'da bulunan meseleleri ihtiva etmesi, fikhın bütün konularını bir arada bulundurması gibi daha birçok noktada *Dürerü'l-hükkâm* ve *Mülteka'l-ebhur*'un birbiriyle örtüştüğünü görmek mümkündür. *Mülteka'l-ebhur*'un *Dürerü'l-hükkâm*'dan ayıran özelliklerini de kısaca saymak gerekirse bunlar şunlardır:

- 1- *Mülteka'l-ebhur*'un *Dürerü'l-hükkâm* gibi bir şerh metni olmayıp yekpare bir metin olması.
- 2- *Mülteka'l-ebhur*'un sistematiklik, ifade ve dil açısından *Dürerü'l-hükkâm*'dan daha anlaşılır bir kompozisyon sunması.
- 3- *Mülteka'l-ebhur*'un *Dürerü'l-hükkâm*'a göre uzun ve tali meselelerden arındırılmış bir metin olması.
- 4- *Mülteka'l-ebhur*'un *Dürerü'l-hükkâm*'a göre daha çok örfî hukuka uygun içtihatları bir arada bulundurması.

Bu ve benzer birçok ayrıştırıcı özellik sayılabilir. Fakat bizce *Mülteka'l-ebhur*'u *Dürerü'l-hükkâm*'dan ayıran en önemli özellik daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı örfî hukukuna uygun tercihleri içerisinde barındırmasıdır. Bu noktadan hareketle düşünüldüğünde devrin ulehasının *Mülteka'l-ebhur*'u tercih edip *Dürerü'l-hükkâm*'ı ikinci sıraya almasının sebebi daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca Halebî yazmış olduğu *Risâle fî ıslâhi'l-galatâti'l-vâkıa fi'd-Dürer* isimli eseriyle *Dürerü'l-hükkâm* üzerine yeni tartışmaların açılmasını ve *Dürerü'l-hükkâm*'ın niteliğiyle ilgili bazı olumsuz kanaatlerin oluşmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Bizce Halebî'nin bu tür girişimleri XVI. yüzyılın sonlarına doğru *Dürerü'l-hükkâm*'ın tartışılmasına ve bir açıdan etkisinin azalmasına sebep olduğu söylenebilir. Her ne kadar durum böyle olsa da *Dürerü'l-hükkâm*'ın *Mülteka'l-ebhur*'dan daha geniş ve daha ileri bir metin olduğunu düşünenler de vardır (Gür, 1993: 74). Burada mevzubahis olan durum bu her iki eserin Osmanlı hukukunda kanun metni olarak görülüp görülmemesidir aksi takdirde birer fıkıh eseri olarak birbirinden değerli olduğunu vurgulamak gerekir.

4.2.3. Osmanlı Resmî Kayıtlarında *Mülteka'l-ebhur*

Osmanlı hukuku üzerine yapılmış çalışmaları incelediğimizde *Mülteka'l-ebhur*'un resmî hukuk kodu olarak kabul edildiğini ve bunu belirten bazı arşiv kayıtlarının olduğunu belirtildiğini görüyoruz (Akgündüz ve Cin, 2012: 116; Aydın, 2010: 431). Fakat bu çalışmalar *Mülteka'l-ebhur*'un bu yönüne salt bir temastan öteye gidememiştir. Çalışmamızın bu bölümünde daha çok bu arşiv belgeleri üzerinde durmaya çalışacağız.

Bahse konu olan arşiv belgesi BOA/YEE/10-58 kayıtlı “*Devlet-i Aliyyeye Sunulan Kavânin-i Islahiyye Dair Lâyiha*” başlıklı bir rapordan ibarettir. Toplam 5 fasıl, 84 sayfadan müteşekkil olan bu layiha, genel manada özetlenecek olursa: Osmanlı hukunun mahiyetini, İslâm hukukunu, batı hukukunu ve Osmanlı döneminde yenileşme hareketleriyle beraber ortaya çıkan ve zamanla Osmanlı hukuk sistemine etki eden gelişmeleri ele almakta ve bu konudaki eleştiri, fikir ve tavsiyelerini Sultan II. Abdülhamid’e sunmak maksadını taşımaktadır (Nebili, 2019: 39).

Layihanın tam olarak kime ait olduğu bilinmemekle beraber layiha üzerine yapılan bir tez çalışmasında, yazarın II. Abdülhamid döneminde yaşaması, dönemin olaylarına yakından tanık olması, kendisinin layihada sürekli olarak dile getirdiği gibi Hıristiyan biri olmasına rağmen iyi derecede İslâm hukukuna muttali biri olması gibi kıstaslar kullanarak yapılan kritikte bu layihanın müellifi olarak Sava Paşa (ö. 1905) gösterilmektedir (Nebili, 2019: 41). Biz de layihanın üslubuyla Sava Paşanın Sultan II. Abdülhamid’in isteği üzerine telif ettiği “*İslam Hukuk Nazariyatı*” eserinde takip ettiği metodun uyuştüğünü ve her iki metnin de üslup birliği içerisinde olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla tezde savunulan iddianın geçerli ve tutarlı olduğunu çalışmamız açısından kabul ediyoruz.

Çalışmamızın hacmine ve temel iddiasına sadık kalarak bahsi geçen layihanın *Mülteka’l-ebhur*’dan bahseden sayfalarını aşağıda verip sayfada sunulan bilgileri değerlendirerek konuyu netleştirmek istiyoruz.

Sava Paşa, bu layihasının 14’üncü sayfasında padişahın dahi fukahânın bazı görüşlerine karşı gelemeyeceğini bildirdikten sonra bu türden karşı gelinmez bir fıkıh kitabının olduğunu ve Sultan IV. Mehmet (ö. 1104/1693) tarafından 1648-1687 yılı dolaylarında Osmanlı Devleti’nin resmî kanunu olarak *Mülteka’l-ebhur*’un kabul edildiğini belirttikten sonra bu kitabın yazarı hakkında bilgi verir. Daha sonra bu fıkıh kitabını Sultan IV. Mehmet tarafından tercüme ettirildiğini ve 1824 yılında tashih ve ilavelerden sonra İstanbul’da basıldığını ifade eder.¹⁹ *Mülteka’l-ebhur*’un içeriği hakkında bilgi verdikten

¹⁹ Nebili’nin tez çalışmasında bu tercümenin IV. Murat zamanında yapıldığı belirtilmiştir (Nebili, 2019: 101). Fakat Sava Paşa’nın verdiği tarih aralığına baktığımızda ve *Mülteka’l-ebhur*’un ilk tercümelerinin 1650-1663 yılları arasında yapıldığını değerlendirdiğimizde bu dönemin Sultan IV. Mehmet dönemine tekabül ettiği görülmektedir.

sonra *Mülteka'l-ebhur* hakkında Devlet-i Âliye'nin resmî kanun mecmuası anlamına gelen “kitâb-ı mezkûr devlet-i aliyye-i osmaniyenin mecmuâ-i kavânini” ifadelerini kullandıktan sonra Osmanlı Devleti'nin ve müellifin mezhebinden bahsedip mezhep hakkında açıklamalarda bulunur (Nebili, 2019: 56).

Sava Paşa, ilgili layihasının 16'ncı sayfasında mahkemelerde kadılık veya kendi ifadesiyle hakimlik görevine kimin daha layık olduğuna dair bazı değerlendirmelerde bulunur ve bütün islamî ilimlere vakıf olanın değil selef fukahanın birikimine sahip olanın kadılık yapabileceğine hatta bir çok davaya katılmış bir mübaşirin meşhur alimlerden kadılık yapmaya daha layık olduğunu ifade ettikten sonra *Mülteka'l-ebhur*'un resmen kabulünden sonra yazılmış olan tüm fıkıh kitaplarının ya bu eserin şerhlerinden ya da birkaç fetvadan öteye geçemeyecek seviyede teliflerden ibaret olduğunu belirtmek maksadıyla şu ibarelere yer verir:

Mültekâ kitabının resmen kabulünden berü tedvin ve te'lif olunmuş olan kitab-î fıkhiye kâmilin mezkûr kitabın şerhinden ve ilave olarak hasbe'l-tesâdüf mahkemelerde virilmiş olan ve kitab-ı mezkûrede mefkûd olan birkaç fetvadan başka birşeyi şâmil değildir (Nebili, 2019: 58).

Sava Paşa, layihanın 22'inci sayfasında 1839 Tanzimat fermanı sırasında Avrupalılar ve Osmanlı ıslahatçıları arasında bazı terimsel karışıklıkların olduğunu ifade eder. Sözgelimi ferman maddelerinde geçip Avrupalıların “kanun” olarak ifade ettiği kelime yerine “şerî” kelimesinin yer aldığı ve şer'an eşitlik denilince aslında Müslümanlar arasında eşitlik, Yahudiler arasında eşitlik ve Hıristiyanlar arasında eşitlik olarak kısım kısım olduğu vurgulanmıştır. Bunun dışındaki bir eşitliğin ise -yani müslim ve gayr-ı müslim arasındaki eşitliğin- kanunen dayatılamayacağını ifade eden Sava Paşa, ilerleyen satırlarda yine Tanzimat fermanındaki farklı bir kavram karışıklığına temas eder, Avrupalılar ile Osmanlı ıslahatçıları arasında kullanılan kelimelerin anlamlarının ve muhtevalarının farklı olmasından dolayı ihtilafın ortaya çıktığını belirterek Tanzimat fermanının Türkçe nüshasında “kanun” olarak ifadelen kavramın Fransızca tercümesinde “Le Code Penal” olarak tercüme edilmesi farklı anlaşılmasına sebep olmuştur. Oysaki Türkçe nüshada “kanun” olarak belirtilen kavramdan maksat “*Mülteka'l-ebhur*”da geçen cezâ hükümlerinin ayrıntılarını içeren “nizamnâmeler”dir (Nebili, 2019: 105). “Le Code Penal” olarak ifade edilen şey ise Fransız Ceza Hukuku'nun biraraya toplandığı kanun metnidir. Yani iki

nüshada ifade edilen ve aynı olarak düşünölen şeyler aslında çok farklı hususlardır (Nebili, 2019: 61-62). Sava Paşa'nın aktardığına göre fermenda vaat edildiği öne sürölen 1848'de yayınlanan "Ceza Kanunu"nun ifade ettiği anlamı Avrupalı bilginler net anlayamamış ve doğrudan Fransız Ceza Hukukunun uygulanacağına dair bir yanlışlı içerisine düşmüşlerdir. Bu durumu daha sonra fark ettikleri zaman kendilerince eksik ve anlamsız olan bir düzenlemenin Türkler tarafından "Le Code Penal" olarak ifade edilmesini Türklerin bir hilesi şeklinde yorumlanmıştı (Nebili, 2019: 105).

Sava Paşa, layihanın 55'inci sayfasında 1858 *Ceza Kanunnâmesi*'nde bâğînin hükmüne dair yazılan kısmın *Mülteka'l-ebhur*'dan alındığını ifade edip çeşitli izahlar yapmıştır. Ayrıca hazırlanan bu kanunun şerî şerîfe aykırı yönlerinin olduğunu vurgular. İlgili kısım aşağıda olduğu gibi verilmiştir:

1858 de fransa cezâ kanunnâmesinden ma'hud yeni bir kanûn-î cezâ tanzîm ve neşr olundu ma'hud dediğimin sebebi vardır çünkü bu kanunun teferruâtına bagulur ise birçok tagyir ve tahrifât vardırki bunlar nefsü'l-emirde ne lüzumlu ve ne de fâideli şeyler degildir işbu yeni kanun şer'î şerîfin ahkâmına tâbî ve merbûd olmak için ider iken büsbütün şerîfâden ayrılmıştır bununla beraber şer'îât-î muhammediyye renginde tertîb olduğundan devlet-î aliyye-î osmâniyenin olvakit ricâli ne derece mahârat ve zekâ sahibleri olduklarına delildir şöyleki bunlar mültekânın eski şerhlerini ahz ile bega hakkındaki cezâlara dâir ahkâmı mezkûr kanûn-î cezânın birinci beynine derc iderek dimişlerki umûr-î umûmiye aleyhine olsun (Nebili, 2019: 81).

Sava Paşa, layihanın 77'inci sayfasında daha önceki sayfalarda ifade ettiği Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin telifindeki hayranlığını burada da devam ettirmektedir. Burada *Mülteka'l-ebhur*'un Şâfiî mezhebinin muteber kitaplarından *Minhâcü't-tâlibîn* gibi muteber olduğunu, fakat Mecelle komisyonunun Mecelleyi hazırlarken diğer mezheplerin kitaplarından ziyade Hanefî literatüre odaklandıklarını şöyle ifade etmektedir:

Mezkûr mazbatada şu nogdayı okuduğum vakit kendi kendime dirimki acaba bu gomasyon mezheb-î şâfiî üzere te'lif olunmuş olan arabca kitab-î fihhiyyeye hiç mütâlaâ itmiş midir? fukahâ hâkiminin te'lif itdikleri kitâb-î mu' teberenin en meşhuru kudûrînin muhtasarı ve hidâyet ve mültekâ olub mezkûr kitablar ise mezheb-î şâfiide en ziyade meşhur ve muteber olan minhâcü't-tâlibîn ve bu hocanın muhtasarı ve ibn-î kâsımın şerhi gibi bir derecede mu'teberdir hatta kitab-î hanefideki ahkâm sünniyü' l-mezheb olan diğer kitablardaki ahkâmdan asla fargları yogdur (Nebili, 2019: 93).

Sava Paşa, layihanın 79'uncu sayfasında yine Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'den bahsetmekte ve *Mülteka'l-ebhur* gibi kadîm fıkıh kitaplarının Mecelle'nin tefsiri mahiyetinde bir merci olabileceğini şöyle belirtir:

Mecelle [kanun] makâmında kabul ve neşr ve ta'mim olunduğı takdirde mültekâ vesâir eski kitab-î mu'izz-î fıkhiyye kanun-î cedidin indel-lüzum tefsir ahkâmı için [merci'] olur ve isteyenler oldugta hem bu kitablara ve hemde diger fetvalara müracaât idebilürler (Nebili, 2019: 95).

Layihanın ilgili sayfalarının transkripsiyonunu olduğu gibi vermemizin amacı *Mülteka'l-ebhur* hakkında bildiğimiz birçok bilginin aslında bu layihaya dayandığını göstermektir. Sözgelimi -tespit edebildiğimiz kadarıyla- XVII. yüzyılda IV. Mehmed Han'ın fermanıyla mahkemelerde resmen uygulanan kanun metni olmasına dair bilgiyi bu layiha haricinde herhangi bir kaynakta rastlayamamaktayız. *Mülteka'l-ebhur*'un bir kanun metni olarak görüldüğü ve Osmanlı Devleti'nin resmî hukuk kodu olarak kabul edildiğini yine bu layiha vesilesiyle öğrenmekteyiz.

4.3. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Telifinde *Mülteka'l-ebhur*'un Rolü

Daha önceki bölümlerde *Mülteka'l-ebhur*'un Mecellenin ana kaynaklarından biri olduğunu belirtmiştik, bu bölümde Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin hazırlanış sürecini, genel özelliklerini *Mülteka'l-ebhur*'dan alınan bir kısım Mecelle maddesini genel anlamda inceleyecek ve ilerleyen sayfalarda konu ile ilgili çeşitli örnekler verilecektir.

4.3.1. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yazılma Süreci

XVII. yy'dan itibaren Avrupa'da Kanunlaştırma faaliyetleri görülmüş ve görülen bu faaliyetler Avrupa devletlerinin neredeyse tamamını etkilemiştir. Devrin en büyük devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti de Avrupa'yı etkileyen bu hareketlenmenin tesiri altında kalmıştır. Tanzimat'ın ilanıyla beraber Osmanlı bürokrasisinde batı formunda medenî kanun hazırlanması düşünülmüş ve bu konuda *Metn-i Metin* ismiyle bir kanun hazırlanmasına teşebbüs edilmek istenmişse de bu girişim başarıyla sonuçlanmamıştır (Aydın, 2010: 431). Akamete uğrayan bu çalışma daha sonra Fransızların da siyasi baskısıyla

Fransız Medenî Kanununun (Code Civile) tercüme edilmeye çalışılmasıyla yeniden canlanmaya başlamıştır. Daha sonra Code Civile'in Osmanlı Hukukuna uygun olmadığı konusundaki tartışmalar neticesinde ilmi bir heyet tarafından Code Civile'in Osmanlı Hukukuna uygun olup olmayan maddelerinin ayıklanmasına başlanılmıştı. Bu sırada Ahmet Cevdet Paşa düşündüğü millî ve medenî kanun fikrini gayretli bir çalışmayla ilgili mercilere anlatmış ve onun bu fikri bürokraside ağırlık kazanmıştı (Aydın, 2010: 431). Bu vesileyle Ahmet Cevdet Paşa tarafından Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin ilk maddelerinin yazılması için bir heyet oluşturuldu.

Ahmet Cevdet Paşa tarafından kurulan Mecele Cemiyeti 1861-1869 yılları arasında yoğun bir faaliyetle Mecelleyi hazırlamış daha sonraki dönemlerde eksik yanları da tamamlanarak ve 1876 yılında on altıncı kitabı da yayınlanarak bugün elimizde bulunan Mecelle-i Ahkam-ı Adliye ortaya çıkmıştır (Demir, 2011: 245).

4.3.2. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Genel Özellikleri

Klasik furu' fıkıh kitaplarının bir özeti niteliğinde olan Mecelle, İslam hukuk müktesebatında hazırlanmış olan ilk medenî kanundur (Demir, 2011: 243). Mukaddime ve ilk bölümü 1869'da hazırlanıp yürürlüğe giren Mecelle toplamda on altı kitap (bölüm) ve 1851 maddeden müteşekkildir. Her kitap bablar ve fasıllar olarak alt başlıklara ayrılmıştır. Bölüm bölüm hazırlanıp yürürlüğe giren Mecellenin on altıncı kitabı (bölümü) 1876 da hazırlanıp yürürlüğe girmiş olduğu düşünülürse Mecelle yaklaşık olarak sekiz yılda tamamlanabilmiştir (Aydın, 2010: 431).

Mecelle klasik fıkıh sistematığı haricinde modern usule uygun bir tarzda tertip edilmiştir. Birinci bölümde belirttiğimiz gibi klasik fıkıh eserlerinde bulunan ibâdât, münâkehât ve ukûbât dışarıda bırakılarak sadece özel hukuk alanında kanunî düzenlemeler yapmıştır. Küllî kaideler ile başlayıp muamelâta dair konularla devam eden bir sistematikle oluşmuştur (Demir, 2011: 245).

“Mücerret Kazuistik” denilen bir sistemle hazırlanan Mecelle'nin yaklaşık 400 maddesi usul hukuku, 200 maddesi ticaret hukuku, 100 maddesi genel hükümler, 900 maddesi eşya ve borçlar hukuku, 200 maddesi de metodolojik olarak gerekli olan

maddelerden oluşur (Demir, 2011: 247). Mecelle tamamlandığında hukuk alanında yapılmış en gelişmiş kanunlardan biri addedilmiştir. Öyle ki Cevdet Paşa, Mecelleyi Justinianus'un Roma Kanununu ile karşılaştırıp Mecelle'yi daha üst seviyede bir metin olarak kabul eder (Demir, 2011: 246).

4.3.3. Mülteka'l-ebhur'dan Alınan Mecelle Maddeleri

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye kanun olarak yürürlüğe girdikten sonra üzerine bir çok tercüme ve şerh çalışmaları yapılmıştır. Bu şerh ve tercüme çalışmaları esnasında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'de geçen bazı maddelerin fıkıh kitaplarından alındığı düşünülmüş ve bu çerçevede bazı yorumlar yapılmıştır. Örneğin Mesud Efendi (ö. 1311/1894) hazırlamış olduğu *Mir'ât-ı Mecelle* isimli eseri Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin kaynaklarını araştıran önemli bir çalışmadır. Bu çalışma Mecelle maddelerini tek tek ele alıp o maddenin geçtiği fıkıh kitaplarını belirtmiştir. *Mir'ât-ı Mecelle*, Mecelle komisyonu ve Ahmet Cevdet Paşa tarafından takdirle karşılanan bir çalışma olmuştur (Koca, 2004: 345).

Şükrü Selim Has, *The Use of Multaqa'l-Abhur in the Ottoman Madrasas and Legal Scholarship* isimli makalesinde ve *A Study of Ibrahim Al-Halabi with Special Reference to the Multaqa* isimli doktora tezinde Mesud Efendi'nin bu çalışmasından istifade ederek listeler hazırlamıştır. Bu listeyi Tablo-4'te (Has, 1988: 412) daha sistematik bir şekilde sunup tezimiz açısından önemli gördüğümüz bazı noktalara temas edeceğiz.

Tablo-4: Mülteka'l-ebhur'dan Alınan Örnek Mecelle Maddeleri

MADDE NO	KANUN MADDESİ	BÖLÜM	MÜLTEKA'L-EBHUR
167	İcab ve kabul ile bey' mün'akid olur.	Kitâbü'l-Buyû'	ينعقد (العقد) بإيجاب و قبول
169	İcab ve kabul için ekseriya mazi sigası istimal olunur.	Kitâbü'l-Buyû'	ينعقد بإيجاب و قبول بلفظي الماضي كعبت، اشترت
268	Üzerinde meyve olan ağacın tesliminde meyvesini devşirip ağacı tahliye etmeye bâyi' mecbur olur.	Kitâbü'l-Buyû'	و لا يدخل الثمر في بيع الشجر إلا باشرطه وان ذكر الحقوق والمرافق و يقال للبائع اقلعه اقطعها و سلم المبيع ...
497	Bey'de olduğu gibi icârede dahi hıyâr-ı şart cârî olarak ehad-i tarafeyn yâhûd ikisi birden şu kadar gün muhayyer olmak üzere îcâr ve istîcâr câiz olur.	Kitâbü'l-İcâre	ويثبت فيها (أى الاجارة) خيار الشرط والرؤية والعيب
648	Kefâlette asîlin berî olması şart kılınırsa havâleye münkâlib olur.	Kitâbü'l-Kefâle	و للطالب مطالبة أى شاء من كفيله و أصيله إلا إذا شرط براءة الأصيل فتكون حوالة...
673	Havâle, deyn-i bir zimmetden diğêr zimmete nakletmektir.	Kitâbü'l-Havâle	هي (الحوالة) نقل الدين من ذمة إلى ذمة
706	Râhin ve mürtehinin îcab ve kabulü ile rehn mün'akid olur. Fakat kabz bulunmadıkça tamam ve lâzım olmaz. Binâen aleyh râhin kable't-teslîm rehinden rücû' edebilir.	Kitâbü'r-Rehn	(الرهن) ينعقد بإيجاب و قبول و يتم بالقبض ... و للراهن أن يرجع عنه قبل القبض فإذا قبض لزم
763	Vedî'a, hıfz için bir kimseye îdâ olunan maldır.	Kitâbü'l-Vedîa	الوديعة ما يترك عند الأمين للحفظ و هي أمانة
837	Hibe, îcâb ve kabul ile mün'akid ve kabz ile tamam olur.	Kitâbü'l-Hibe	و تصح (الهبة) بإيجاب وقبول وتتم بالقبض

1000	Medyûn-ı müflisin müddet-i mahcûriyetinde gerek kendi ve gerek üzerine nafakası lazım olan kimseler kendisinin malından infak olunur.	Kitâbü'l-Hacr ve'ş-Şüfa'	و ينفق من مال المفلس عليه وعلى من تلزمه نفقته
1338	Sermâyenin nükûd kabilinden olması şarttır.	Kitâbü'ş-Şerike	ولا يصح مفاوضة ولا عنان إلا بالدراهم أو الدنانير
1528	Müvekkilin vefâtı ile vekîl mün'azil olur.	Kitâbü'l-Vekâle	فإن أذن فوكل كان الثاني وكيل الموكل الأول لا الثاني فلا يتعزل بعزله ولا يموتة ويتعزلان بموت الأول (الموكل).
1602	Duyûn-ı Sıhhat duyûn-ı maraz üzerine mukaddemdir. Yani terekesi gârim olan kimsenin hâl-i sıhhatinde zimmetine ta'alluk eden duyûnu maraz-ı mevteindeki ikrarıyla zimmetine ta'alluk eden duyûnu üzerine takdim kılınır.	Kitâbu'l-İkrâr	دين صحته وما لزمه في مرضه بسبب معروف سواء ويقدمان على ما أقر به في مرضه والكل مقدم على الإرث .
1623	Müdde'â bih akar ise, hîn -i da'vâ ve şehadetde beldesi ve karyesi veya mahallesi ve sokağı ve hudûd-ı erba'ası yahut selâsesi ve hudûdunun sahipleri varsa onların baba ve dedelerinin isimleri zikrolunmak lazımdır.	Kitâbu'd-Da'va	ولابد فيه (في العقار) من ذكر البلد والحلة والحدود الأربعة في الدعوى والشهادة وأسماء أصحابها ونسبهم إلى الجد.
1762	Ziyâde beyyinesi evladır. Meselâ, bâyi' ve müşteri semenin ya mebi'in mikdarında ihtilâf etseler ziyâde da'vâ edenin beyyinesi tercih olunur.	Kitâbu'l-Beyyinât ve'tahlîf	ولو اختلفا في قدر الثمن أو المبيع أو فيهما حكم لمن برهن وإن برهنا فلمثبت الزيادة
1795	Hâkim meclis-i muhâkemedede alış-veriş ve mülâtefe gibi muhabbet-i meclis izâle edecek ef'âl ve harekâtdan ictinâb etmelidir.	Kitâbu'l-Kazâ	ولا يبيع (الحاكم) ولا يشتري في مجلسه ولا يمازح

Mecelle'deki iki yüz yetmiş maddenin tamamen ve yaklaşık seksen maddenin de kısmen, *Mülteka'l-ebhur* ve şerhi *Mecma'u'l-enhur*'dan alındığını giriş kısmında belirtmiştik (Has, 2020: 549). Elbette bu iddia Mesud Efendi ve diğer şarihlerin iddialarından ibarettir, halbuki Tablo-4'te örneklerini verdiğimiz maddelerin çoğu sadece *Mülteka'l-ebhur*'da geçmemekte, bir çok fûrû' fıkıh metninde karşılaşılan ifadeler olduğu görülmektedir. Örneğin "İcab ve kabul ile bey' mün'akid olur." ifadesi neredeyse bütün Hanefî fıkıh kitaplarında karşılaştığımız bir ifadedir. Bu sebeple biz bu 270 maddenin sadece *Mülteka'l-ebhur*'da yer aldığını iddia etmiyoruz, ancak kendinden önceki temel fıkıh metinlerini ihtiva eden *Mültakâ*'dan istifade edilerek bu maddelerin hazırlanmış olabileceğini kabul ediyoruz. Zira *Mültakâ* üç asır boyunca Osmanlı Hukukunu pek çok açıdan etkilemiş ve kendisini kabul ettirmiş bir fıkıh çalışmasıdır. Bu etkisini de göz önünde tutarsak Mecelle şarihlerinin kaynak olarak gösterdiği eserler arasında *Mülteka'l-ebhur*'u da saymaları anlaşılabilir bir durumdur. Ayrıca Mecelle komisyonun bu durumu görmelerine rağmen *Mir'ât-ı Mecelle*'yi onaylamaları ve anlayışla karşılamaları bunun en önemli göstergesi olabilir.²⁰

Mülteka'l-ebhur'un, etkilediği diğer hukuk metinlerinden kısaca bahsetmeyi çalışmamız açısından önemli görüyoruz. Sava Paşa'ya göre 1858 *Ceza Kanunnâmesi*'nin bir kısmı *Mülteka'l-ebhur*'dan alınan maddelerle hazırlanmıştır (Nebili, 2019: 81). Mısırlı Muhammed Kadri Paşa (ö. 1306/1888) hazırladığı *Ahkâmü's-şer'iyye fi'l ahvâli's-şahsiyye* ve *Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân* isimli kanun metinlerini Molla Hüsrev'in *Dürrü'l-hükkâm*'ıyla beraber *Mülteka'l-ebhur*'dan istifade ederek hazırlamıştır (Ekinci, 2006: 235). Kadri Paşa'nın bu çalışması çok ilgi görmüş ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir (Ekinci, 2006: 235). Tesbit edebildiğimiz kadarıyla *Mülteka'l-ebhur* bu iki kanun metni haricinde bireysel olarak hazırlanan iki adet kanun taslağına da kaynaklık etmiştir. Bunlar, Mehmed Bahâeddin Efendi'nin (?) *en-Necâh f'i ahkâmi'n-nikâh* (1905) isimli aile hukukuna dair hazırladığı 1130 maddeden müteşekkil kanun taslağı kısmen *Mülteka'l-ebhur*'un şerhi *Damad*'tan istifadeyle hazırlanmıştır (Akgündüz, 2014: 643). Diğer, 1917 yılında hazırlanan Osmanlı Hukûk-i Aile Kararnâmesi'nin komisyon başkanlığını yapan Mahmud

²⁰ *Mülteka'l-ebhur*'dan alınan mecelle maddeleri için bkz. Has, 1981: 339.

Esad Seydişehirî'nin (ö. 1918) *Kitab-ı Nikâh ve't-Talak* isimli çalışmasıdır. Bu çalışma 1910 yılında basılıp 513 maddeden müteşekkildir (Özdemir, 2020: 101-102).

SONUÇ

Mülteka'l-ebhur'un müellifi İbrâhim el-Halebî, künyesinden de anlaşılacağı üzere Haleplidir. Daha sonra Kahire gibi dönemin önemli ilim merkezlerinden tahsilini tamamlayarak İstanbul'a gelmiş ve burada Osmanlı Devleti'nin bir görevlisi olarak birçok kurumda hizmet etmeye başlamıştır. Takvası, ahlakı ve ilmi birikimiyle devrinin önemli ilim adamlarından biri olmuştur. Osmanlı bürokrasisinin şeyhülislamlık makamıyla yakın temas içerisinde bulunan Halebî'den zaman zaman görüş talep edilmiştir.

İbrâhim el-Halebî, zamanında bulunan ve kendince önemli gördüğü bazı meselelerde çalışmalar yaparak fıkıh, akaid ve tasavvuf gibi çeşitli disiplinlerde reddiye, şerh ve talikât türlerinde eserler telif etmiştir. Reddiye olarak kaleme aldığı eserler, genel anlamda tasavvuf içinde tali kabul edilen bazı meseleleri ihtiva etmekle beraber İbn Arabî gibi önemli bir âlimi küfre düşmekle itham ederek Osmanlı ulemasından farklı bir tutum takınmıştır. Onun bu tür telifleri Osmanlı toplumunda ortaya çıkan “selefi” akımın ilk nüvelerini oluşturabilecek seviyededir. Kendisinden sonra Birgivî Mehmet Efendi'yle beraber ivme kazanan bu fikir akımı ilerleyen süreçte “Kadıızâdeliler” topluluğunun oluşmasına zemin hazırlamış ve Osmanlı tarihinde görülen sûfi – fakîh geriliminin ilk kıvılcımları olarak değerlendirilmiştir.

Halebî'nin tek müstakil fûrû' fıkıh çalışması olan *Mülteka'l-ebhur* Osmanlı Hukukunun en önemli eseri konumundadır. Bu eser Osmanlı Devleti'nde kadıların el kitabı olması hasebiyle bir nevi kanun kitabı olarak kabul edilmiştir. Halebî, tasavvufa dair olumsuz tavrı nedeniyle fıkıh alanında dikkate alınmış olsa da fıkıh dışındaki eserleri toplum tarafından pek kabul görmemiştir. Bütün bu görüşlerine rağmen Halebî hiçbir kesim tarafından ne hakarete uğramış ne de eleştiriye maruz kalmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Osmanlı döneminde yaşayan Sufiler ve Hukukçular tarafından daima saygıyla anılmış ve hiçbir zaman tenkit konusu yapılmamıştır.

Osmanlı hukukunun şerî hukuk alanında Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm*'ından sonra en önemli eserlerden kabul edilen *Mülteka'l-ebhur* üzerine şerh, haşiye ve tercüme gibi pek çok çalışma yapılmış ve yapılan bu çalışmalar birçok defa Osmanlı padişahları tarafından ödüllere teşvik edilmiştir. Nitekim *Mülteka'l-ebhur* üzerine yapılan bazı çalışmalar IV. Murat, III. Ahmet ve II. Mustafa gibi devrin padişahlarına ithaf edilmiştir.

Hatta D'ohsson, yazmış olduğu *Tableau général de l'Empire Othoman* isimli eserinin ilk iki cildini padişah III. Selim'e sunmuş ve padişahın takdirini kazanmıştır. Şeyhulislam Abdurrahim Efendi'nin damadı Şeyhizade Abdurrahman ve Sadrazam Kemankeş Mustafa gibi devlet ricalinden kimseler *Mülteka'l-ebhur* üzerine yapılacak olan çalışmaları önemsemiş, kimi eseri bizzat şerh ederken kimi de tercüme edilip halkın istifadesine sunulması hakkında teşviklerde bulunmuştur.

Mülteka'l-ebhur bazen şairlerin şiirlerinde kendisine yer bulmuş bazen de Mecelle-i Ahkam-ı Adliye gibi önemli kanun metinlerine kaynaklık etmiştir. Bu eserin toplumun her kesimi tarafından hüsnü kabul görüp elden ele dolaşmasında üslubu kadar ihtiva ettiği ilmî derinlik de belirleyici olmuştur. XVII. yüzyıldan sonra medrese müfredatına giren *Mülteka'l-ebhur* tereke kayıtları üzerine yapılan örnek araştırmalarda *Kur'an-ı Kerim* ve *Sahih-i Buhari*'den sonra üçüncü sırada yerini alan yaygın bir eserdir.

Mülteka'l-ebhur, batılı araştırmacıların Osmanlı Hukukundaki araştırmalarının ana odağını oluşturmuştur. Aydınlanma çağıının bir sonucu olarak ortaya çıkan 1789 Fransız İhtilalinden sonra batı dünyası liberalizm ve kapitalizm gibi düşünce akımlarının etkisinde kalmış ve “ekonomik iktidar” diyebileceğimiz güç yarışlarının başlangıcını oluşturmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla batılı araştırmacılar - özellikle Fransızlar - Osmanlı hukuku ve kültürü üzerine geniş çaplı araştırmalar yapmış ve batı toplumlarına yeni bir Osmanlı algısı sunmaya çalışmışlardır. Bu araştırmacılar, Osmanlı Hukuku araştırmalarında *Mülteka'l-ebhur*'dan bahsetmiş ve bu eserin içeriği hakkında kendi toplumlarını bilgilendirmişlerdir. Yapılan bu araştırmalar incelediğinde *Mülteka'l-ebhur*'un içerik olarak zengin olduğunu kabul etmelerine rağmen tasnif açısından karmaşık/düzensiz bir kitap olduğunu iddia ederler. Aşına olmadıkları bir hukuk sistemi olmasından mütevellit onu bu şekilde nitelemiş olmaları mümkün olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde kendilerince daha sistematik bir kanun yapmaları için gereken zemini oluşturmaya çalışmış olmaları da mümkündür. Halbuki Sava Paşa'nın ifade ettiği üzere *Mülteka'l-ebhur* gibi temel metinler kendi içlerinde özgün bir sisteme sahiptirler. Dolayısıyla İslam hukukunun genel karakteristik özelliklerini barındıran *Mültakâ*'yı başka bir medeniyetin gözüyle ele almak sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Fakat hukuk alanında yaşanan değişim sebebiyle Osmanlı hukuku da bundan nasibini almış ve klasik fıkıh yazımı yerine Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye gibi milli bir kanun hazırlanmıştır.

Mülteka'l-ebhur'un Osmanlı hukukçuları arasında bu kadar tutulmasına ve önemsenmesine sebep olan etmenleri -tespit edebildiğimiz kadarıyla- maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz: (1) Mutûn-i erbe'a'yı kapsayan pratik bir kompozisyona sahip olması (2) Mutûn-i erbe'a'nın meseleleriyle beraber *el-Muhtasar* ve *el-Hidâye*'den de faydalanarak Hanefî fikhının bütün meselelerini ihtiva etmesi (3) *Kenzu'd-dekâik*'in konu sıralamasını kullanarak bilinen bir sistematîğin kolaylığını kullanıcıya sunması (4) Telif edildiği zamana göre ifade ve dil açısından kolay bir üslup takip etmesi (5) Elde veya heybede taşına bilecek kadar küçük bir hacme sahip olmasına rağmen muhtevasının oldukça yoğun olması (6) Gereksiz olarak görülebilecek tali meselelerden arınık ve duru bir anlatımı olması (7) İçtihat tercihleriyle güvenilir bir tutum sergilemesi (8) Mutûn-i erbe'a'da geçmeyen veya sadece temas edilen konuları belirgin bir şekilde işleme (9) İmam Âzam, İmam Ebû Yûsuf, ve İmam Muhammed'in aralarındaki ihtilafa temas etmekle yetinmeyip tercih edilen görüşü öne alarak belirtmesi (10) Konuları aktarırken öncelikle o konunun şerî tarifini yaparak meseleyi daha net bir zemine oturtması (11) İçtihat tercihlerini Osmanlı örfî hukukuna uygun olacak şekilde düzenlemesi (12) Sava Paşa'nın naklettiğine göre IV. Mehmed Han'ın fermanıyla mahkemelerde kullanılmasının emredilmesi (13) Bir hukuk metni olmasıyla beraber bir ders kitabı olarak kullanılmasyla da çok yönlü bir kullanım sağlaması.

Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin hazırlanmasıyla beraber Osmanlı adalet mekanizması tarafından kabul görülen ve sivil hukukçular tarafından telif edilen hukuk metinleri yerini devlet tarafından oluşturulan sistematik hukuk düzenine bırakmıştır. Böylece İslam dünyasında görülen bölgesel hukuk farklılıkları yeknesak bir hukuk anlayışına doğru evirilmeye başlamıştır.

Çalışmamıza önemli anlamda katkı sunmuş olsa da *DİA*'da bulunan "Mülteka'l-ebhur" ve "İbrâhim b. Muhammed Halebî" maddelerinin bazı eksiklikler barındırdığını ve bunlarını güncel bulgular ışığında değiştirilmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Sözelimi "Mülteka'l-ebhur" maddesinde, Ahmet Cevdet Paşa'nın Metn-i Metîn olarak belirttiği metnin *Mülteka'l-ebhur* olduğunu vurgulamaktadır. Fakat Ahmet Cevdet Paşa'nın Metn-i Metîn olarak belirttiği eser *Mültakâ* değil Mecelle-i Ahkam-ı Adliyedir. Diğer bir örnek ise "İbrâhim b. Muhammed Halebî" maddesinde Halebî'nin mezarının kayıp olduğu iddia edilmiştir. Halbuki mezarı Edirnekapı Şehitliği'nde Sakızağacı Mezarlığı'nda olduğu tarafımızca tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, A. ve Cin, H. (2012). *Türk Hukuk Tarihi*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı: İstanbul.
- Akgündüz, A. (1994). Dürerü'l-hükkâm. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 10, 27-28). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Akgündüz, A. (1996). Mustafa Hulûsi Güzelhisârî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 14, 331). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Akgündüz, A. (2014). "İslâm ve Osmanlı Hukûku Mevzuatı". *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, 21-22 Aralık 2012, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 635-645.
- Arıkan, Z. (2012). Ubicını, Jean-Henri Abdolonyme. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 42, 32-33). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Atar, F. (1995). Fetva. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 12). içinde İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Aybakan, B. (2006). "Fürû' Fıkıh Sistematiği Üzerine". *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 5-32.
- Aydın, M. A. (2010). *Türk Hukuk Tarihi*. Beta Basım Yayın: İstanbul.
- Baktır, M. ve Eraslan, C. (1994). Ebubekir Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 10, 276-277). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Bağdatlı, İ. P. (2010). *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn*. Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi: Beyrut.
- Barkan, Ö. L. (1945). Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 11, 203-224.
- Bayraktar, M. (1994). Davud-i Kayseri. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 9, 32-35). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Bedir, M. (2013). Vikayet'r-rivaye. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 43, 106-108). İstanbul:TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Beydilli, K. (1994). D'ohsson, Ignatius Mouradgea. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 9, 496-497). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Bilmen, Ö. N. (2019). *İslam Hukuk Tarihi - Fıkıh İlmi*. Nizamiye Akademi: İstanbul.
- Bilkan, A. F. (2019). *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızadeliler ve Sivasiler*. İletişim Yayınları: İstanbul.

- Buzbuğa, Y. (2021). "Sünbül Sinan Efendi'nin Risâle-i Tahkikiyye'sine Bir Reddiye: er-Rahs ve'l-Vaks". *İslam Tetkikleri Dergisi*, 167-208.
- Brockelmann, C. (1943). *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, (C 1). E. J. Brill: Leiden.
- Brockelmann, C. (1948). *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)* (C 1). Leiden: Brill.
- Cemali, A. (1908). *Hâşiyet'ül-Mültekâ*. Dersaadet Matbaası: İstanbul.
- Cici, R. (2005). "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 215-248.
- Çakır, M. (2019). "İbn Hacer Heytemî'nin Tasavvuf Müdafaası: el-Fetâva'l Hadîsiyye Özelinde Tasavvufa Dair Fetvaları". *The Journal of Academic Social Science Studies* (76), 515-527.
- Çelebi, K. (2010). *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakati'l-fuhûl* (C 1). IRCICA - İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi: İstanbul.
- Demir, A. (2011). *Türk Hukuk Tarihi*. Yitik Hazine Yayınları: İstanbul.
- Doğan, F. (2015). "Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer'iyeye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar". *Turkish Studies*, 10 (9), 162-167.
- D'Ohsson. (1787). *Tableau général de l'Empire Othoman* (C 1-3). Paris.
- Duperron, A. (1778). *Legislation Orientale*. Amsterdam.
- Durmuş, A. (2021). "Kadıızâdeliler ile Halvetîler Arasında Semâ-Deverân Tartışmaları ve Kadıızâdelilerin Deverân Aleyhtarlığının Altında Yatan Sebeplerin Mezhebî-Tasavvufî Aidiyetleri Açısından Analizi". *Kalemname*, 6 (11), 34-64.
- Düzdağ, M. E. (2009). *Ebüssuûd Efendi Fetvaları Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*. Gonca Yayınevi: İstanbul.
- Ekinci, E. B. (2006). *İslam Hukuk Tarihi*. Arı Sanat Yayınevi: İstanbul.
- Ellis, A. G. (1901). *Catalogue of Arabic Books in The British Museum*. The Trustees Of The British Museum: Londra.
- Erdem, S. (1998). *İslam Hukuk Tarihinde Halebî ve Mültekâdaki Metodu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sivas.
- Ersoy, M. A. (2009). *Safahat*. Hece Yayınları: Ankara.
- Erünsal, İ. E. (2018). *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Ençakar, O. (2014). "Molla Hüsrev'in Dürerü'l-Hükkâm'ı Etrafında Oluşan Literatür". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 223-277.

- Ertuş, F. C. ve Şişman, B. (2012). "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı'da Tereke Uygulaması ve Muhasebesi-Sosyo-Ekonomik Yapıya ve Miras Hukukuna Etkileri". *13. Dünya Muhasebe Tarihçileri Kongresi, İngiltere*. 197-222.
- Farley, J. L. (1876). *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*. Simpkin Marshall: Londra.
- Güleç, H. (1991). Ayşî Mehmed Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 4, 287). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Güler, Ü. (2019). "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. Ve 19. Yy. Diyarbekir Örneği". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 11 (2), 880-882.
- Gür, A. R. (1993). *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*. Sebil Yayınları: İstanbul.
- Gümüş, M. (2013). Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları. *Tarih Okulu* (14), 163-200.
- Habibi, A. (2021). *ed-Devhatü'l-irfâniyye fi-Ravzati Ulemâ'i'l-Osmâniyye*. R. İkinci (çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: İstanbul.
- Hafızurrahman, M. (2018). *el-Bedür'l-mudiyye fi terâcîm-i hanefiyye* (C 21). Dâru's-Salâh: Bangladeř.
- Halebî, E. A. (1972). *Dürrü'l-habebe fi tarihi a'yani halebe* (s. 93-95). E. A. Halebi, M. M. el-Fahûrî, & Y. Z. Abbare (Edt.). Menşûratu Vizareti's-Sekafe: Dimařk.
- Halebî, İ. (1968). *İzahlı Mülteke el Ebhur Tercümesi*. Mustafa Uysal (çev.). Denizerkonca Matbaası: İstanbul.
- Halebî, İ. (1998). *Ni'metü'z-zerî'a fi nusreti'ş-şerî'a*. Daru'l-mesî: Riyad.
- Halebî, İ. (2014). *Soru Cevaplı Mülteke Tercümesi Geniş İzahatlar ve Kelime Manası* (C 1). Ali Kara (çev.). Kubbe Yayınevi: İstanbul.
- Halebî, İ. (2016). *Mülteke'l-ebhur*. Şifa Yayınları: İstanbul.
- Hammer, J. (1815). *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. Wien.
- Has, Ş. S. (1981). *A Study of Ibrahim Al-Halabi with Special Reference to the Multaqa*. Edinburgh: The University of Edinburgh.
- Has, Ş. S. (1988). "The Use of Multaqa'l-Abhur in the Ottoman Madrasas and Legal Scholarship". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 7(8), 393-418.
- Has, Ş. S. (1997). İbrahim b. Muhammed Halebî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C 15, 231-232). Ankara: TDV Yayınları.

- Has, Ş. S. (2020). Mülteka'l-Ebhur. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 31, 548-551). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Heidborn, A. (1908). *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman*. Vienne-Leipzig.
- İskilipli, M. A. (1994). *İslam Fıkhı*. (A. Sivridağ, & M. Güven) İstanbul: Nehir Yayınları.
- İpşirli, M. (1992). Bostanzâde Mehmed Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 6, 311). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kallek, C. (1995). Fetâvâ-yı Ali Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 12). içinde İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kallek, C. (1999). İbn Hacer el-Heytemî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 19, 531-534). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kara, B. (2022). Dürerü'l-Hükkam fi Şerhi Gureri'l-Ahkam'ın Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında Fıkhî Düşüncenin Gelişimi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karaman, H. (2017). *İslam Hukuk Tarihi*. İz Yayıncılık: İstanbul.
- Kazıcı, Z. (2015). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Kefevî, S. b. (1830). *Nukülü Fetâvâ-yı Ali Efendi*. Dârüttıbâati'l-âmire: İstanbul.
- Kılıç, A. (2020, 11 22). *teis.yesevi.edu*. (Ahmet Yesevi Üniversitesi) 5 Ağustos 2022 tarihinde Ali Nisari: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ali-nisari> adresinden alındı.
- Kılınç, A. (2015). Klasik Dönem Osmanlı Devletinde Teşhir Cezası. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, 447- 456.
- Kılınç, A. (2018). "Hukuk Tarihi Açısından Kanuni Dönemine Münhasır Gelişmeler". *1. Uluslararası Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu*. Trabzon : Kanuni Vakfı. 46-60.
- Koca, F. (2004). Mesud Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 29, 344-345). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Koçinkağ, M. (2018). *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*. Rağbet Yayınları: İstanbul.
- Levy, R. (1957). *The Social Structure of Islam*. Cambridge at The University Press: Cambridge.
- Lybyer, A. H. (1987). *Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*. Seçkin Cılızoğlu (çev.) Süreç Yayınları: İstanbul.

- Maden, Ş. (2014). "Kastamonulu A'reczade Ahmed Efendi ve İhlas Suresi Tefsiri". *II. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 199-207.
- Mecek, S. (2010). Reyyî'nin `Kitâb-ı Rûşenî' isimli Manzum Ferâizi (inceleme-metin). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Mevkufatî, M. (1993). *Şerh-i Mülteka'l-ebhur Tercümesi*. N. Yılmaz (çev.) İlim Neşriyat: İstanbul.
- Mevkufatî, M. (1991). *Tercüme-i Mülteka'l-ebhur*. (A. Davutoğlu, çev.) Sağlam Yayınevi: İstanbul.
- Nabî, Y. (2017). *Münşeât-ı Nâbî*. (A. Oktay, Edt.) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: İstanbul.
- Nebili, A. Ş. (2019). II. Abdülhamid'e Sunulan "Devlet-İ Aliyyedeki Islahat-I Kanuniye" Adlı Lâyihanın Transkripsiyon ve Değerlendirmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. Niğde.
- Orazov, O. (2018). "Muhtasar Metinlerin Hanefî Literatürü İçindeki Yeri". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 107-122.
- Ortaylı, İ. (1997). Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 15, 491-494). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Ortaylı, İ. (2018). *Osmanlı Barışı*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Osmanlı Padişahları*. (2022). (T. T. Kurumu, Prodüktör) 9 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanli-padisahlari/> adresinden alındı.
- Öktem, N. (2020). "Galata Kadılığı Tereke Kayıtlarına Göre Kitap Sahipliğine Nicel Bir Bakış". *Arşiv Dünyası*, 7(2), 113-138.
- Örsten, S. (2005). Osmanlı Hukukunda Fetvâ. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özdemir, B. (2020). Ahvâl-İ Şahsiyye Literatürünün Tahlili. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.
- Özcan, A. (1982). Fatih'in Teşkilat Kanûnamesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi. *Tarih Dergisi*, 7-56.
- Özel, A. (2000). Muzafferüddin İbnü's-Saati. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 21, 190-192). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

- Özel, M. (2009). "Molla Sa'di Çelebi Dâru'l-Kurrâsı Vakfiyesi". *İSTEM*(13), 149-156.
- Özkan, H. (2010). Süyûtî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 38, 188-198). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Özpilavcı, F. (2021). "Fatih Sultan Mehmet'in Emriyle Molla Hüsrev Tarafından Arapçaya Çevirilen Esâsü'l İktibâs fi'l-Mantık Tercümesi Üzerine Bir İnceleme". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 7(1), 3-56.
- Pekcan, A. (2007). Hayreddin b. Ahmed Remli. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 34, 563-564). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Reşad, A. N. (2021). *Mükemmel Osmanlı Lügati'nin Açıklamalı Çevirisi*. (M. A. Çatıkkaş, Edt.) Akıl Fikir Yayınları: İstanbul.
- Sabuncu, Ö. (2018). "Tâhir b. Nebî er-Ruhâvî ve İlmi Çalışmaları". *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa*. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi: Şanlıurfa.
- Sami, Ş. (1889). *Kamûsü'l-a'lâm*. Mihran Matbaası: İstanbul.
- Sauvaire, H. J. (1876). "Le Moultaqa el abheur". *Congres Des Orientalistes De Marseille*. Marsilya. 189-250.
- Sava, P. (1955). *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*. B. Arıkan (çev.). Yeni Matbaa: Ankara.
- Schacht, J. (1986). *İslam Hukukuna Giriş*. M. Dağ ve A. Şener (çev.). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Sunar, L. (2012). "Aydınlanma Döneminde Doğu'ya Bakış: Değişen İlgi ve Söylemler". *Sosyoloji Dergisi*, 3(24), 70.
- Şeyhîzâde, M. E. (2012). *Mecma'u'l-enhur*. M. Çelik (çev.) İstanbul: Yasin Yayınevi.
- Şidov, Z. (2014). Halebî'nin el-Müntehab Adlı Eserinin Tahlili ve Kaynakları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şimşirgil, A. (2018). *Kayı -III Osmanlı Tarihi / Haremeyn Hizmetinde*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tak, E. ve Aydın, B. (2019). "XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA) Dergisi*, 19, 183-236.
- Taşbilek, A. (2021, Ekim 24). *Hanefî Mezhebinin Temel Kaynak Eserleri*. [ilimdergisi.org: https://www.ilimdergisi.org/yasayan/hanefi-mezhebinin-temel-kaynak-eserleri/](https://www.ilimdergisi.org/yasayan/hanefi-mezhebinin-temel-kaynak-eserleri/) adresinden alındı.

- Taşköprülüzâde, İ.-H. (2019). *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'Mâniyye (Osmanlı Alimleri)*. M. Hekimoğlu (çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları: İstanbul.
- Temîmî, T. (1970). *et-Tabakatü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Mektebetü'l-İskenderiyye.: Kahire.
- Toderini, G. B. (1787). *Letteratura Turchesca* (Cilt 1). Presso Giacomo Storti: Venezia.
- Thornton, T. (1809). *The Present State of Turkey*. Printed for Jostph Mawman: London.
- "Thomas Thornton (merchant)". (2022). Mart 2022, 21 tarihinde Wikipedia: [https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Thornton_\(merchant\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Thornton_(merchant)) adresinden alındı.
- Ubcını, J.-H. A. (1853). *Lettres sur la Turquie ou tableau*. Librairie Militaire De J. Dumaine: Paris.
- Uysal, M. (1968). *İzahlı Mülteka el Ebhur Tercümesi*. Konya: Denizerkoca Matbaası.
- Vanlıoğlu, H. (2019). *Kelime Manalı Yeni Mülteka Tercümesi İslam Fıkhı*. Yasin Yayınevi: İstanbul.
- Yaman, A. (2002). Kenzü'd-dekâ'ik. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 25, 261-262). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Yaşaroğlu, K. (2020). Mızraklı İlmihal. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 30, 5-6). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkez.
- Yavuz, Y. (1993). Cevâhirü'l-keâm. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 7, 432-433). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Yaylalı, D. (2004). Abdullah b. Mahmûd Mevsîli. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, 487-488). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Yener, A. B. (2019). Osmanlı Şeriyye Sicillerinde ve Fetva Mecmualarında İçki İçme Suçu ve Cezası. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yıldırım, Ş. (2015). "Ahmet Cevdet Paşa ve Hukukçuluğu (1822-1895)". *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), 117-141.

EK

İbrâhîm el-Halebî'nin Sakızağacı mezarlığında bulunan mezarı.

Kitabede:

هذا قبر إبراهيم حلبى رحمة الله عليه رويحون فاتحه سنة ٩٥٦ هـ

Hâzâ Kabru İbrâhîm Halebî Rahmetullâhi aleyh Rûhiçün Fâtihâ Sene
H 956.